BIBLIOTHECA INDICA:

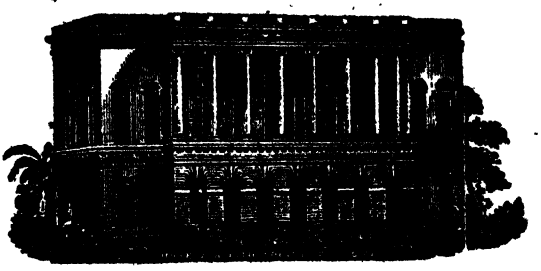
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1126.

बोधिचर्यावतारपञ्जिका।

PRAJÑĀKARAMATI'S COMMENTARY

TO THE

BODHICARYĀVATĀRA OF ÇĀNTIDEVA.

EDITED WITH INDICES

BY

LOUIS DE LA VALLÉE-POUSSIN,

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHENT.

FASCICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1905.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, Mr. BERNARD QUARITCH,

15, Piccadilly, London, W., and Mr. Otto

Harrassowitz, Bookseller, Leipzig, Germany.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	Rs.	1
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1-2	0	1
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	4	
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	7	
Aphorisms of Śāṇḍilya, (English) Fasc. 1	0	1
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	2	
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	1
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 2-5; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	9	
Bāla Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2	0	
Baudhayana Śrauta Sutra, Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	1	
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-5	1	
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	
Bodhicaryavatara of Cantidevi, Fasc. 1-3	1	
Catadusani, Fasc. 1-2	0	
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...	8	
Catapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-6 ...	4	
Catasahasrika-prajnaparamita (Text) Part I, Fasc. 1-10 @ /6/ each ...	3	1
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each; Vol IV, Fasc. 1-4	21	
Ślokavartika, (English) Fasc. 1-4	3	
*Śrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 6-17 @ /6/ each ...	4	
Ditto Śāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each; Vol 4, Fasc. 1	6	
Śrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	
Śrāddha Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2	0	
Śuddhāmṛta Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7	2	
Śūla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	
Śūla Vivēka, Fasc. 1-6	2	
Śākatāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	10	
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	4	
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each. Vol. III., Fasc. 1-2	5	
Mīmāṁsā Śāstra, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ /12 each	6	
Nyāya Darśana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	4	
Nyāya Vārtika, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/	2	
Pañcavimśa, (Text) Vol. IV, Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	
Pāraskara Gṛihya Sūtra, Fasc. 1-2 (Text) @ /6/	0	
Rāmāyaṇa, Fasc. 1-2	0	
Rāmāyaṇa, (Text)	0	

न पश्यति यथाभूतं संवेगादवहीयते ।
दह्यते तेन शोकेन प्रियसंगमकाङ्क्षया ॥ ७

यथाभूतमविपरीतं दोषगुणांश्च पश्यति। न जानाति। प्रियसंगमकाङ्क्षया तेनैव मोहेन संवेगादवहीयते[1] । भ्रष्टो भवति । तथा तेनैवाभिष्वङ्गेण दह्यते । तेन शोकेन मुहूर्तमपि विच्छेदे । तथा तेन शोकेन दह्यते। परितप्यते तेनैव मनस्तापेन प्रियसंगमकाङ्क्षया । प्रियस्य संगमः संप्रयोगः । तस्मिन्नाकाङ्क्षा तृष्णा । तया हेतुभूतया । पुनरुत्तरोत्तरमधिकाधिकप्रार्थनया ॥

इतोऽप्यनर्थहेतुरेव तत्संगतिरित्याह ।

तच्चिन्तया मुधा याति[2] ह्रस्वमायुर्मुहुर्मुहुः ।

तस्य प्रियस्य तत्संगमस्य वा चिन्तया तद्गुणानां सदा परिभावनया । कथं नाम ममास्य प्रियसंगमस्य विच्छित्तिर्मा भूदिति तल्लीनचित्ततया वा । निःफलमेवायुःसंस्काराः प्रतिक्षणं क्षीयन्ते । न च क्व चिदपि कुशलकर्मणि समुपयुज्यन्त इति भावः ॥

न च यदर्थमायुः क्षयमुपनीयते तस्मिंश्च[3] स्थिरमित्याह ।

---

1 There are eight saṃvegavatthus (jāti, jarā, etc); See *Visuddhimagga* (*J. P. T. S.* 1893) p. 93.

2 L[1] has: yānti.

3 Ms. has: tadamitram—Tib. has: gaṅ-gi don-du tshe zad-par byas-pa ma yin-no zhes-so. de-ltar-na yaṅ hdza-ças brtan-pa yin-no zhe-na.

अथात्मनेव निजेन चर्मो वध्यति वाध्यतः ॥ ८

अवश्यं मनुष्यत्वाज्जनवधागादवावरेण चित्तेन नेतुना चर्मो अध्यति परिछोयते आयतो दीर्घकालावस्थायी संभारात्मर्म-त्वात्[1] चर्मत्वमाह ॥

5 स्यादेतत् । अवश्यं हि किं चित्तसंगमाद्विनसुखविपाकं प्राप्यते । तत्किमिति सर्वथा तन्निषिध्यत इत्यत्राह ।

वाह्यैः सभागचरितो नियतं याति दुर्गतिं ।
नेष्यते विषभागश्च किं प्राप्तं वाह्यसंगमात् ॥ ९

नापि तत्संगमादनर्थमन्तरेण किं चिदपरमिह लभ्यते
10 [99 a] । तथा हि वाह्यैः पृथग्जनैः सह सभागचरितः[2] समानशीलः । नियतमवश्यं याति दुर्गतिं तत्कर्मसदृशसमाच-रणात् आर्यधर्मविभावाच्च । अथार्यधर्मानुवर्तनात्ततोऽसदृश-कर्मकारी स्यात् । तदा नेष्यते विपाके विषभागश्चेति अस-मानचरितः । वाह्यैरिति संबन्धः । अत्र कर्तरि इतीया ॥

15 इत्युभयलोकबाधनात्किं प्राप्तमधिगतं चित्तसुखविनिमितं वाह्यसंगमात् । नैव किं चिदित्यर्थः ॥

न वाह्यसदृशचरितैरप्यात्मवात्कर्तुं शक्या इत्याह ।

---

1 Two *sambhāras*, equipments, (*Dharmasaṃgraha*, CXVII), puṇya° (=dharma, *Śikṣās.* 191.5) jñāna°; four, *Lalitav.* 29.4 sqq., puṇya°, vipaçyanā°.

2 The Ms. of the Commentary has: visabhāga.

3 See *Jātakamālā*, 22.2 (sabhāga=thereinstimmend, entsprechend; P. W.)

[illegible] सुहृदो [illegible] रिपवः [illegible]।
तोषस्थाने प्रकुप्यन्ति दुराराधाः पृथग्जनाः ॥ १०

अयमनेव सुहृदो भवन्ति। किं चित्तज्ञानमुपलब्ध। यथादेव च विषयाभिप्रायलाभं चित्तमित्तमाराधयन्त एव रिपवः अत्रवो भवन्ति। न च निमित्तमन्येषां ज्ञातं। यत्कदा चित्तोपस्थाने प्रीतिविषये विषयोपसर्पणात्प्रकुप्यन्ति। इति दुराराधा दुःखेनाराधयितुं अक्याः पृथग्जनाः अनार्याः॥ अपरमपि वाक्यमं तद्विवर्जनार्थमुपदर्शयन्नाह।

हितमुक्ताः प्रकुप्यन्ति वारयन्ति च मां हितात्।
अथ न श्रूयते तेषां कुपिता यान्ति दुर्गतिं ॥ ११

इदं करणीयमिदमकरणीयमित्युक्ता अभिहिताः प्रकुप्यन्ति विद्विषन्ति न पुनस्तदुक्तं हितमिति मन्यन्ते। प्रत्युत वारयन्ति च मां हितात्। किं तवानेन केवलप्रयोगकरणेनेति तच्च प्रकृतं, मां निषेधयन्ति ततः। अथ न श्रूयते तेषां वाक्यानां वचनमिति शेषः। यदि तद्वचनमवमन्य हिते प्रवृत्तिः क्रियते। तदा कुपिता अकरणीयाद्यं निवर्तन इति तच्छ्रुत्वा हितकर्मकारिणि कोपं कृत्वा[4] [99b] तत्कर्मप्रेरिता दुर्गतिं प्रयान्ति॥

---

1 Cp. *Cikṣās.* 194, 4.
2 pṛthagjana, See *Pugg.-p.*, p. 12.
3 Mīnayef has : hitān. Cp. *Cikṣās.* 194, 7.
4 Here the Ms. has again : tatkarmakāriṇi kupitā kṛtvā.

इदं च बालधर्मजपरं तदिवेत्याद्य भावयेदित्युपदर्शयन्नाह ।

ईर्ष्योत्कृष्टात्समाहन्द्वो हीनात्मानः स्तुतेर्मदः ।
अवर्णात्प्रतिघश्चेति कदा बालादितं भवेत् ॥ १२

आत्मनो विद्याकुलधनादिभिरुत्कृष्टादुत्तमादीर्ष्या परसंपत्त्य-
5 सहनता जायते । अर्थान्तरेभ्यो । आत्मना समानुत्कृष्टाद्वन्द्वो विवादः ।
आत्मनो हीनाद्धमात्मानोऽभिमानः । अहमितः श्रेष्ठ इत्यभि-
मननात् । स्तुतेर्मदः सदृशतां तद्गुणानामाख्यानादहं महीया-
नित्यारोपाद्वक्षेपः । अवर्णादात्मनो दोषकीर्तनश्रवणाद्वेषश्च ।
अर्थाद्वर्णवादिनि । इत्येवं कदा कस्मिन् काले बालादितं
10 भवेत् । न कदाचिदित्यर्थः ॥

इतोऽपि बालान् परिहृत्य विहरेदिति प्रतिपादयितुमाह ।

आत्मोत्कर्षः परावर्णः संसाररतिसंकथा ।
इत्याद्यवश्यमशुभं किं चिदास्य बालतः ॥ १३

एकस्य बालस्यापरस्माद्बालादित्येवमादि किं चिदशुभम-
15 कुशलमवश्यं नियमेन जायते । किं तत् । आत्मन उत्कर्षः
प्रकर्षः श्रुतज्ञानादिप्रशंसया । परेषामवर्णो दोषप्रकाशनं
श्रुतादिप्रच्छादनं । या संसारे रतिरभिरामः तस्य संकथा
संवर्णनं कामगुणानां संप्रमोदनात् । इत्यादि एवंप्रकारं ॥

एवं तस्यापि तत्सङ्गात्तेनानर्थसमागमः ।

20 अपरस्यापि । तत्सङ्गाद्बालीयस्य सङ्गात् । किं चिदशुभमवश्यं

स्यात् । येनैवं तेन कारणेन अनवद्यानवद्यत्वं समानमः संज्ञानिरेवाचं वाक्समागमः । अत आर्यधर्मानुप्रिच्छार्थं ॥

एकाकी विहरिष्यामि सुखमक्लिष्टमानसः ॥ १४[1]

बालजनसंगमविमुक्तोऽहितीयो विहरिष्यामि । तद्विवेकासुखं क्रियाविशेषणमेतत् । कथमक्लिष्टमानस इति [100ᵃ] तत्संपर्कविवर्जनात् तत्कृतसंक्लेशाभावात् । पूर्वस्मिन् हेतूपदर्शनमेतत् । यदि वा सुखं कायिकं । अक्लिष्टमानस इति मानसं ॥

तस्माद्बालजनसंपर्कजदुःखपरिजिहीर्षुणा तत्संगतिर्न कार्येति कथयितुमाह ।

बालाद्दूरं पलायेत प्राप्तमाराधयेत्प्रियैः ।
न संस्तवानुबन्धेन किं तूदासीनसाधुवत्[2] ॥ १५

बालात्सर्वतो दूरमारात्पलायेत । अपसरेत् । यथा तैः[3] सह का चिदपि संगतिर्न स्यात् । अथ कथं चिद्दैवयोगाद्भवेत् । तदा प्राप्तं मिश्रितमाराधयेत् । आराधयेत्[4] । प्रियैः प्रीतिकरैरुपचारैः । आराधयन्नपि न संस्तवानुबन्धेन न परिचयाभिष्वङ्गाभिप्रायेण । यदि वा न संस्तवानुबन्धेन । किं तर्हि प्रतिघानुनयवर्जनादुदासीनसाधुवत् यदाचारमध्यस्थजनवत् ॥

---

1 Cp. *Çikṣâs.* 196. 4.
2 Cp. *Çikṣâs.* 194. 9, 197. 5.
3 So Ms.
4 *Çikṣâs.* 80, n. 3, 244, n 1.

इदमपरं वाङ्मनसयोरगोचरं विभावयति ।

धर्मार्थमाचमादाय भृङ्गवत्कुसुमान्मधु ।
अपूर्व इव सर्वत्र विहरिष्याम्यसंस्तुतः ॥ १६

धर्मार्थमिदं धर्मार्थं तदेव केवलं तत्राचं । तदादाय गृहीत्वा । चारादानं ज्ञानेत्यर्थः । भृङ्गवत् मधुकरीवत् । मधु मकरन्दं । यदि वा धर्म एवार्थः प्रयोजनमस्य चीवरपिण्डपातादेरिति विग्रहः । वाङ्मनसंपर्कविमुक्तः अपूर्व इव नवचन्द्रोपमः सर्वत्र देशे ग्रामे वा[1] विहरिष्यामि । असंस्तुतः अपरिचितः । तज्जिवाधिजनैः प्रत्याशक्तिरहित इत्यर्थः ॥

तदेवं प्रियसंगतिकारकं क्षेत्रमपाकृत्य सांप्रतं लाभादिदृष्ट्या लोकापरित्यागकारकं परिहर्तव्येत्युपदर्शयन्नाह ।

लाभो च सत्कृतश्चाहमिच्छन्ति बहवश्च मां ।
इति मर्त्यस्य संप्राप्तान्मरणाज्जायते भयं ॥ १७

लाभो विद्यतेऽस्येति । चीवरपिण्डपातादिलाभयोगाल्लाभी चाहं । सत्कृतश्च पूजितो जनैः । इच्छन्ति अभिलषन्ति बहवो जनेमे मां । [100b] बहुजनसंमतोऽहमित्यर्थः । इत्येवं चिन्तयतो मर्त्यस्य मनुष्यस्य मरणाज्जायते भयं । किंभूतान्मरणात् । अचिन्तितोपस्थितात् । इति सर्वदावश्यंभाविमरणचिन्तनेन-

1 Tib. hbaḥ gnas-skabs kun-tu am yul kun-tu=sarvadeśīyām sarvadeśeṣu.

[illegible] किं चित्रयोजनमनुपदेक्ष्यमाणमादिशति आह[1]।

रत्नमपि याचनकसंगतिदुःखहेतुरेवेत्याह।

निन्द्यन्त्यलाभिनं सत्त्वमवध्यायन्ति लाभिनं।
प्रकृत्या दुःखसंवासैः कथं तैर्जायते रतिः॥ २१

निन्दन्ति कुत्सयन्ति। अलाभिनं लाभविरहितं सन्तं। याचनपुरोऽयं वराको येनायं चिरुपादादिनाचकमपि नेयापरिक्लेशेन[2] प्राप्नोतीति। लाभिनं पुनरवध्यायन्ति प्रचुरैर्दायकदानपतिभिश्चीवरादिप्रदानैः पूजितं। कुत्सनादिभिरपि[3] दायकदानपतीन् प्रत्याह चीवरादिलाभमात्रादयति। कथंचा किमन्यच्च तथाविधा गुणा न सन्ति येनायत्नेन वरं लभते

---

1 Neither the Sanskrit Ms. nor the Tib. translation show any lacuna, but it seems that these last words refer to the stanza 22: tasmāt kiṁ lokacintayā. According to the Text-Mss., we have:

Yatra yatra ratiṁ yāti manaḥ sukhavimohitam
tat tat sahasraguṇitaṁ duḥkhaṁ bhūtvopatiṣṭhati [18]
tasmāt prājño na tām icched icchāto jāyate bhayam
svayam eva ca yāty etad dhairyaṁ kṛtvā pratīkṣatām (a) [19]
bahavo lābhino 'bhūvan bahavaśca yaśasvinaḥ
saha lābhayaśobhis te na jñātāḥ kva gatā iti [20]
mām evānye jugupsanti kiṁ prahṛṣyāmy ahaṁ stutaḥ
mām evānye praśaṁsanti kiṁ viṣīdāmi ninditaḥ [21]
nānādhimuktikāḥ sattvā jinair api na toṣitāḥ
kiṁ punar mādṛśair ajñais tasmāt kiṁ lokacintayā [22]

(a) Minaev has pratīkṣya.

2 According to Tib.: naiva parikleśena...as he cannot obtain the things, even with difficulty; ... as he does not obtain. ... but with difficulty.

3 On kutsanā, see *Gilgit*, index.

नापरं दृत्यस्मिंश्चित्तमप्रसादयन्ति वचनं चेवमुद्भिरन्ति । दुष्कृ-
भवथापि तेभ्यो न चेतसि प्राज्ञिरस्ति ॥

तदेवं प्रकृत्या स्वभावेन दुःखहेतुत्वात् । दुःखं [सं]वासो
येषां वालानां ते तथा । तैस्सहाविधेः सह संवसतः कथं नाथते
5 रतिः । नेत्यर्थः । न च ------- [1]सौमनस्येन च विहाराय
विवेककामेन मयाऽरण्यनिषेवणाय यतितव्यमिति तदनुशंसां
दर्शयन्नाह ।

नावध्यायन्ति तरवो न चाराध्याः प्रयत्नतः ।
कदा तैः सुखसंवासैः[2] सह वासो भवेन्मम ॥ २६

10 तरवो वृक्षा नावध्यायन्ति न चाराध्या आराधयितव्याः

---

1 A lacuna in the Ms.

Tib. (fol. 168 a 5) has: byis-pa sñiṅ-hgrogs kyaṅ brtan-pa ma yin-par | gaṅ-gi-phyir byis-pa shes-pa la sogs-pa gsuṅs-te | grogs-pa ni sñiṅ-du-sdug-pa yin-la | de-bzhin-gçegs-pas gsuṅs-pa ni luṅ-rnams-su gsuṅs-pa yin-no | cii-phyir she na | gaṅ-gi-phyir raṅ-la dgos-pa med-par byis-pa gaṅ-la yaṅ dga-ba skye-bar mi hgyur-te | dei-phyir de med-pa-las balog-par hgyur-ro | de kyaṅ byis-pa daṅ hgrogs-pa yin-na yaṅ bstan-pa ma-yin-no | de-la byams-par byas-pas kyaṅ so-soi skye-bo mgu-bar mi. nus-so | de-lta-bas na de-daṅ-hgrogs-pa-las byuṅ-bai ñes-pa spaṅ-bai ched-du bde-ba daṅ yid-bde-bas dben-pa-hdod-pas,....

na ca bālo dṛdhasuhṛd bhavati. Yasmān [na] bāla ityādy āha

[na bālaḥ kasyacin mitram iti coktaṁ tathāgataiḥ
na svārthena vinā prītir yasmād bālasya jāyate. 24]
(svārthadvāreṇa yā prītir ātmārthaṁ prītir eva sā
dravyasāçe yathodvegaḥ sukhahānikṛto hi saḥ 25) (a)

mitram iti suhṛt. uktaṁ tathāgatenety āgameṣūktam. kasmād? yasmāt svaprayojanena vinā bālasya na karhi cid api prītir jāyate. tasmāt tadabhāve viparyayaḥ. tad api bālasaṁvāse saty api na nirdiṣṭam (?). tatra mitrīkṛtenāpi pṛthagjanasya prītir açakyā. evaṁ sati tatsaṁvāsodbhūtadoṣaparihārārtham sukhena saumanasyena ca.....

(a) The Çloka 25, given by Mss. is wanting in the Tibetan translation.

2 Cp. M. Vyut. 126. 10.

प्रवक्ष्यत इति। तदनुकूलवर्तनाचरणेन [illegible]दिषु [illegible] नाभिप्रायरहितत्वात् [101a]। इति कदा नेष्यामि: वयं वाचो भवेयम। किंभूतैः सुखसंवादैरित्याह संवदति। सुखहेतुत्वात्सुख-मिति पूर्ववत्॥

पुनरेकाकितावियारेऽभिरतिमाह।

शून्यदेवकुले स्थित्वा वृक्षमूले गुहासु वा।
कदानपेक्षो यास्यामि मृष्टतोऽनवलोकयन्॥ २७

शून्यदेवकुले जनसंकीर्णतारहिते स्थित्वा निवस्य। वृक्षि-नेकानुस्थित्वा वे वा यथाभिलाषं वृक्षमूले वृक्षसाधर्म्यात्। पर्वतादिषु गुह्यप्रदेशा गुहाः। तत्र वा। अनपेक्षः कदा यास्यामि। आत्मनुरक्षानत्व कस्य चिद्भावात्। अत एव मृष्टतो-ऽनवलोकयन् पश्चादनिर्दृष्टेरभावात्॥

पुनरन्यथा प्राह।

अमनोज्ञेषु[1] प्रदेशेषु विस्तीर्णेषु स्वभावतः।
स्वच्छन्दचार्यनिलयो विहरिष्याम्यहं कदा॥ २८

येन चित्तिरोधकारिणा पूर्वमनोज्ञतेषु। विस्तीर्णेषु विपु-लेषु शोभनत्वकारिषु। स्वभावतः स्वयमेव तथाविधेषु। न ज्ञापितया। विहरिष्याम्यहं कदा। स्थास्यामीत्यर्थः॥ एवं विहरतो

[1] Cp. *Prajñāpāramitā*, 487. 10.

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [

[illegible]

कायभूमिं गिलामिति श्मशानभूमिं। चिरमपि चिरं तत्पर्यवसानमाच्छरीरस्य। कङ्कादैरपरैरिति पूर्वोक्तपक्षिभिः पक्षैरैः। अतर्थं पूतिभावः। तद्भूमिर्वं तत्स्वभावं॥

तानेव तृणानं कथयत्यवनेव दीप्तादिना। एवमित्यवधारणे कङ्कादनक्षितशरीरवादुच्यते। पूतिः दुर्गन्धिनो भविष्यति। कीदृश इत्याह। प्रणीत इत्यादि। अनिष्टदुर्गन्धत्वात् तत्प्रकारपदार्थवत्तनां गोमायूनामपि दुःखद इति॥

इत्यमपि प्रियस्य संगतिरनित्येत्याह। यश्चैकरात्रीत्यादि। यद्यपि नश्चैकस्य एकत्वेन बहुत्वेऽपि वाचस्य। सप्तानां कायानां सप्त जाताः। अक्षिणश्चत्वारः पृथक् पृथगविच्छिन्नाः। विश्लेषणा भविष्यन्तीत्यर्थः। विप्रलापः प्रियो जनः पृथक् भविष्यति यः सर्वदा विश्लेषण एवास्ते॥

यदेतत्। सुखदुःखसहायाः यदा भवति पुत्रदारादयः। तदेषु पुत्रेषु एवानुनयः कर्तुमित्याह।

एकः उत्पद्यते जन्तुरियते चैक एव हि।
नान्यस्य तद्व्यवाभागः किं प्रियैर्विप्रकारकैः॥

---

1 The commentary has: bhaviṣyanti.—Tib. (so-sor hgyur hgyur) alternative help.

2 Ms. has sataṃ.

3 gamiṣyanti?

अन्यशरीरयोगे चित्तस्य चिद्धुःखभागी स्यात्। अन्तराले च सकर्मोपचितलेश सुखदुःखमुपभुञ्जते सर्वे। अतोऽभिमानमात्रमेवैतत्। अतो नान्यच्च तदात्मनो[1] व्यतिरिक्तच्च तद्व्यवहारः। तच्चानुभवकारिणो यथा। तच्चा भागः प्रत्यंशो जायते। तच्च वा। तेनैव तच्चाः संवेद्यमानत्वात्। अतो न किं चित्प्रयोजनं प्रियैः सुप्रसन्नविचारकारिभिः॥

परमार्थतो न कश्च चित्तेन चित्संगति[102a]रस्तीत्युपदर्शयन्नाह।

अध्वानं प्रतिपन्नस्य यथावासपरिग्रहः।
तथा भवाध्वगस्यापि जन्मावासपरिग्रहः॥ ३४

मार्गप्रस्थितच्च कां चिद्दिशं गन्तुमुद्यतस्य यथाऽपरैरध्वगैः सहैकस्मिन्नावासे च चित्सप्तपादौ वावासपरिग्रहो भवति। तथा संसारेऽपि कर्मावसंगतेः संसरतो[3] ज्ञातिसगोत्रसाखोदितादिभिरेकस्मिन् जन्म[न्य]वासपरिग्रहो जायते। पुनरपि तत्परित्यज्य च चिद्देकाकितया याति। न च तच्च तेनास्तीत्यावासमनुभवन्ति। अतो न तेन चित्कश्च चिद्भावी संगतिः संभवति। तच्चावासपर्यवसानोपनेयौ सदसदुपकरस्य तेन चित्संगतिं ब्रूमः॥

---

1 Ms. first hand: tavātmano.
2 Mimay has yathā vāsa°.
3 saṃsaraṇāh sati° (first hand); saṃsarato jñāti° (second hand).

तदेवमभिधाय संगतिद्वयं । एवाधिताधाः पुनरिमे श्लोका इति इत्थमधितयेनोपदर्शयन्नाह ।

चतुर्भिः पुरुषैर्यावत्स न निर्धार्यते ततः ।
आक्रोश्यमानो[1] लोकेन[2] तावदेव वनं व्रजेत् ॥ ३५
असंस्तवाविरोधाभ्यामेक एव शरीरकः ।
पूर्वमेव मृतो लोके म्रियमाणो न शोचति ॥ ३६
न चान्तिकचराः के चिच्छोचन्तः कुर्वते व्यथां ।
मुञ्चाश्वनुस्मृतिं चास्य विक्षिपन्ति न के चन ॥ ३७

अवश्यमनिच्छन्नपीदानीं जीवद्वयाधां मरणमुपगतो यत्नात्याजयितव्यो . . . . [आक्रोश्य]मानः[3] । या वस्तेत्यादि- 10
विलापवचनैः परिदेव्यमानः लोकेन बन्धुप्रभृतिना तावदेव ततः पूर्वमेव वनं व्रजेत् ॥

कः पुनरत्र गुणविशेष इत्याह । असंस्तवेत्यादि । चतुर्णव-
प्रतिघाभावात् । म्रियमाणो न शोचति । शोकोपजनितदुःख-

---

1 Minaev according to L^2, M, has: açocyamāno ; such the reading of the Tib. (See n. 3). L^1: āçocyamāno, and the Commentary: paridevyamāna (yoṅs-su gduṅs-pa) supports this reading.

2 Minaev has: loke na

3 A lacuna in the Ms.—Tib. (Fol. 170a4.) has: da ni gsoṅ-pai mtha ni hdod-kyaṅ ñes-par hchi-bar hgyur-pas khyim-na gnas-pai stobs-kyis dor-bar bya-ba yin-pa, de-bas-na de-ltar raṅ-ñid-kyis gsoṅ-pa-ñid-na dor-bar rigs-so. de-nas shes-pa-ni kyim-nas-so. mya-ṅan med-par shes-pa ni =...balāt tyājayitavyo gṛhāvāsaḥ; tasmād evaṁ svayaṁ jīvann eva tyaktum arhati. tata iti gṛhāt. açocyamāno.....

मानी न भवति । सुखं ॥ पूर्ववत् सुखी भोगे । सदेव सदा-शिवाज्ञः । सदेव सत्यज्ञानभवाद्वी सौख्यादिवर्षे ॥

यमनपरो गुरुसङ्गेत्याद्य । न चाग्निकचरा रत्यादि । चाग्निकचराः वनौपवर्तिनो ग्रामिसर्गोपादधस्तादियोगातुराः शोचनाः शोकमुपजगमन्तः । न च नैव सुवर्तते वर्षा । चात्मनः कायमनसोः पीडा । यदि वा तेषां शोकं पश्यतो चित्तमाचक्ष शोकार्तं ॥ न केवलमयमेव गुरुः । अपि तु बुद्धाद्य [102b] बुद्धार्तिं च । चादिग्रहाद्गुणाधिगुरुवृत्तिं । तत्राद्यमनमनस्कारं यः । यदीति अनवंपर्कविवेकाभावित्वे सत्यसत्यं ॥

तत्रादित्यादिनोपसंहरति ।

तस्मादेकाकिता रम्या निरायासा शिवोदया ।
सर्वविक्षेपशमनी सेवितव्या मया सदा ॥ ३८

एकाकिता चनासङ्गविहारिता । रम्या सुखहेतुत्वात् । निरायासा दुःखाविषयत्वात् । शिवोदया निषेधवाधावधित्वात् । सर्वविक्षेपशमनी सर्वविषय कायवाङ्मनसिकदुरावारस्य शमनी निवर्तिनी समाधानहेतुत्वात् । सेवितव्या मया सदेत्यवधारणं निश्चयेनावश्यं कार्ये रत्यर्थं ॥

तदेवं जनसंपर्कविवर्जनात्कायविवेकं प्रतिपाद्य चित्तविवेकं प्रतिपादयितुमाह ।

---

1 Minaev has : samasti.
2 Minaev : sadā sarvaṃ. See the Commentary.
3 Cf. Upadeśasāhasrī, VIII 30-39.

[illegible]

[illegible] समाधानाय चित्तस्य प्रणिधये दमाय च ॥ ६९

यदा वा अन्यचिन्ता यदृच्छिमर्कशाखादावागन्तुर्निर्देशः । तद्विरहितः । एकाग्रीकारप्रधानः । एकाग्रतैवैकाग्र्यं प्रधानं यस्मिन् ज्ञाने मनविकारे तत्तथोक्तं । तादृशं ज्ञानं यस्य स तथा । एकाग्रं वा एकाग्रमेकाग्र्यं तत्प्रधानत्वयोजनतत्परं । निरालम्बनज्ञानमित्यर्थः [illegible] ज्ञानं यस्येति यत्नः । समाधानाय चित्तस्य प्रणिधाय प्रवर्तिष्ये । तत्परायणो भविष्यामि । तदेकाग्रतायां नियोजयिष्यामीत्यर्थः । दमाय चेति । पुनः पुनस्तत्रैवालम्बने योजनाय । बहिर्विक्षेपनिवारणाय वा ॥ 1

[illegible] चित्तसमाधानस्य विषयलाभात्तत्रचित्तं निवादयितुमाह ।

कामा ह्यनर्थजनका दृष्ट इहे परत्र च ।
दृष्टं बन्धवधच्छेदैर्नरकादौ परत्र च ॥ ७०

कमनीयतया ऽवस्तुनात् कामाः 1 रूपादयो विषया उच्यन्ते । विग्रहो यथार्हं । तस्मादुच्यते कामेभ्यं इति यद्यपि संबन्धः । ते च देवलोगा अनर्थजनका

---

1 L¹ has the scholion: bodhicitte=bodhicitte-saya.

2 Samādhi=samādhāna=cittaikāgratā (VIII. 1).

3 Minaev has bandhabaddha°; M. L²: bandhabadha°=bad deb both, deb good.

4 Ms. nāsiddhya. See VIII. 85.

च [103a][1] . . . . . .

. . . [104a] रूपः । पूज्यते तथा खगादिभिः । तैर्गृध्रैरन्यैश्च गोमायुप्रभृतिभिर्मांसोच्चयं मांसपुञ्जमिमं भक्षितं बीभत्सं दृष्ट्वा किमीर्ष्यालो न रक्षसीति योजयितव्यं । किमिदानीं पलाशस्य दृति वा व्यवहितेन संबन्धः ॥ नन्विद्-मपि प्रष्टव्यो भवानित्याह ।

निश्वासादपि ते त्रासः कङ्कालादेवमीक्षितात् ।

निश्वासादपि काष्ठलोष्टसमानात् । तव त्रासो जायत दृति काका पृच्छति । कङ्कालात् । अस्थिपञ्जरात् । एवमपि

---

[1] One folio wanting in the Ms.—Tib. fol. 171 a 5—172 b 2—Tibetan translation will be found in Appendix. Here we give the Sanskrit stanzas

yadarthaṁ dūtadūtīnāṁ kṛtāñjalir anekadhā
na ca pāpam akīrtir vā yadarthaṁ gaṇitā purā. 41
prakṣiptaç ca bhaye 'py ātmā draviṇaṁ ca vyayīkṛtam
yāny eva ca pariṣvajya babhūvottamanirvṛtiḥ. 42
tāny evāsthīni nānyāni svādhīnāny amamāni ca
prakāmaṁ saṁpariṣvajya kiṁ na gacchasi nirvṛtim. 43
unnāmyamānaṁ yatnād (a) yan nīyamānam adho hriyā
purā dṛṣṭam adṛṣṭaṁ vā mukhaṁ (b) jālikayāvṛtam. 44
tan mukhaṁ tvatparikleçam asahadbhir ivādhunā
gṛdhrair vyaktīkṛtaṁ paçya kim idānīṁ palāyase. 45
paracakṣurnipātebhyo 'py āsīd yat parirakṣitam
tad adya bhakṣitaṁ yāvat kim īrṣyālo na rakṣasi. 46
māṁsocchrayam imaṁ dṛṣṭvā gṛdhrair anyaiç ca bhakṣitam
āhāraḥ pūjyate 'nyeṣām (c) arakoandanavibhūṣaṇaiḥ. 47

(a) So L^a, M.—Minaev has: yannād.
(b) Minaev has: sukham.
(c) Minaev has: yeṣām; L^a teṣām; but Tib. gzhan-gyi zas.

बीभत्सरूपात्[1] । दृष्टिनादृष्टात् । यदि वा[2] एवं भावः । बहूरादपि दूरतरं[3] पलायत इति योजनीयं । यदेवं भवतः कथं न भाव इत्याह ।

वेताडेनेव केनापि चाल्यमानान्नयं न किं ॥ ४८

भूतग्रहेण चाल्यमानाच्चीवरखण्डतः । किं न भयं भवति । तस्मादतिप्रयत्नेन भयं युक्तमित्यर्थः ॥ एवं तावच्चीवरणनीयतां प्रतिपाद्य पुनरन्यथा प्रतिपादयितुमाह ।

एकस्मादशनादेषां लालामेध्यं च जायते ।
तत्रामेध्यमनिष्टं ते लालापानं कथं प्रियं ॥ ४९

यो हि नाम मोहावृतविवेको रागविषमूर्छितचेतन्यः । तत्यातिकमनीयतया कामिनीवदनमधुपानवुद्धा तच्चुम्बविम्बलालापानाभिलाषिणः[5] । पर्यनुयोगमाह । एकमेव कारणं द्वयोरप्याहारपानस्वभावात् । तत्र तयोर्मध्ये अमेध्यं पुरीषमप्रियं भवतः । लालायाः श्लेष्मणः पानं कथं प्रियं । केन प्रकारेण तत्राभिरतिर्नान्यत्र । द्वयोरपि युक्तेति भावः ॥ यद्यपि स्यात् । यद्यपि द्वयोरपि कारणमभिन्नं । तथापि

---

1 Ms. bhībhatsa.

2 Yaṅ-na de-ltar zhes-pa ni skrag-pa ste.

3 Ms. dūrata [ ]m p°; illegible syllable in margin.—Tib. çin-tu riṅ-bar.

4 Stanza 50th in Minaev's edition and in Tib. translation of the text (Mdo XXVI 24 a 4). Stanza 49th of Minaev is the 51th in our commentary and the 52th according to the Ms. L².

5 So Ms.

तस्मिन्नतिदुर्गन्धतया वैमुख्यं । इतरस्मिंस्तु तद्भावान्प्रीतिरिति । तदेतदपि न सम्यगभिधानमित्युपपादयन्नाह ।

तूलगर्भैर्मृदुस्पर्शैः रमन्ते नोपधानकैः ।
दुर्गन्धं न स्रवन्तीति[1] कामिनोऽमेध्यमोहिताः ॥ ५०

कार्पासादितूलपरिपूरितैर्मृदु[104b]रुकादिभिरुपधानैः सुकुमारस्पर्शैः कामिनो न रमन्ते । न धृतिमधिवासयन्ति । कुतः । दौर्गन्ध्यमशुचिनिस्यन्दं न मुञ्चतीति[2] कृत्वा ऽशुचिपरिपूरिते स्त्रीकडेवर एव रमन्ते । एतदपि कुतः । कामिनः कामसुखाभिलाषिणः । अमेध्यमोहिता यतः । हेतुपदमेतत् । अमेध्यविषये ऽमेध्येन वा मोहिताः । अशुचौ शुचिविपर्यासात्तत्रैवातिप्रयत्नवतीमभिरतिमनुभवन्ति ॥ स्यादेतत् । यदि नामाशुचिलमनेध्ये स्त्रीकडेवरे च साधारणं । तथापि तदेकंच विवृतमन्यच्च प्रच्छादितं । अतस्तदन्यपरिहारेणाक्षिप्तमभिव्यक्तं दृश्यमाह ।

यच्च च्छन्ने ऽप्ययं रागस्तद्च्छन्नं किमप्रियं ।
न चेत्प्रयोजनं तेन कस्माच्छन्नं विमृद्यते ॥ ५१

यस्मिन्ननेध्यस्वभावे प्रच्छादितरूपे ऽदृष्टेऽपीति यावत् । एतादृशो ऽभिव्यक्तः । तदच्छन्नं दृश्यतां गतमतिप्रयत्नेन प्रीतिकरमुपजायत इत्युचितं । तत्किमिति तथाभूतमप्रियं

---

1 Commentary has *daurgandhyam...muñcati.*
2 So Ms.; read *muñcanti.*

भवतः। अथ तथाभूते सर्वथा वैमुख्यमेव ते माच्छल्येन किं चिन्तयोजनं तवास्ति। यद्येवं तर्हि कस्मादेतोः इमं विग्रहेण मृग्यते। तदन्यपरिहारेण तस्यैव घटनाय यत्न क्रियते॥ अपि चेदमपि प्रष्टव्यम् किं भवानशुचिविरागो न वेति। अथ प्रथमं विकल्पमधिकृत्याह। 5

यदि ते नाशुचौ रागः कस्मादाक्षिप्यसेऽपरं।

यदि भवतो ऽशुचौ न रागो न सर्वथा माध्यस्थोऽस्ति। तर्हि कस्मादाक्षिप्यसेऽपरमन्यं। किं तदित्याह।

मांसकर्दमसंलिप्तं स्नायुबद्धास्थिपञ्जरं॥ ५२

मांसमेव कर्दम इव लेपनसाधर्म्यात्। तेन लिप्तमुपदिग्धं। 10 किमेवं भूतमिति चेत्। स्नायुबद्धास्थिपञ्जरं। स्नाय्वाबद्धं सङ्गीकृतं। आयत्तीकृतं। अस्थिपञ्जरं। अस्थिसंकलं[1]। अन्यथा खण्डशो विसंकलितं[2] स्यात्। इति विरागविषयतामस्य द्र[105a]ढयति। अथ शुचौ राग इति द्वितीयो विकल्पः खीक्रियते। तत्राह। स्वमेवेत्यादि। 15

अथ वान्यथावतार्यते। यदुक्तं परेण। इमे चर्मादिना रागो भवति माच्छल्ये। तत्राह। यदीत्यादि। यदि तेन हेतुना चर्मादिना पिहितत्वादिति स्वाभाशुचौ रागो भवति

---

[1] Ms. çaṁkalam—new word.

[2] New word.

भवतः । तदा कक्षादाक्षिप्यते परमन्यदीयं पञ्जरं । अन्य-त्पूर्ववत् ॥

किं तर्हि वस्तूचितमत्रेत्याह ।

स्वमेव वङ्क्षमेध्यं ते तेनैव धृतिमाचर ।
अमेध्यभस्त्रामपरां गूथघस्मर विस्मर ॥ ५३

स्वमेवात्मनैव वङ्क्षतरमशुचिस्रोतोभिर्नवद्वारैर्मलकलुषभूषपुरी-षादि[1] तवास्ति । तेनैवाशुचिना संतोषं कुरुष्व । ततोऽन्यमे-ध्यभस्त्रां[2] पुरीषप्रसेविकां[3] । अपरामन्यां स्त्रीशरीरस्वभावां । गूथघस्मर पुरीषभक्षणप्रीत विस्मर तत्र मनसिकारं मा कार्षीः ॥

मांसप्रियोऽहमित्यादिना पुनरन्यथा परिहारमाह ।

मांसप्रियोऽहमस्येतिं[4] द्रष्टुं[5] स्प्रष्टुं च वाञ्छसि ।
अचेतनं स्वभावेन मांसं त्वं[6] कथमिच्छसि ॥ ५४

मांसं प्रियं यस्य । एवोऽहं मांसप्रियः । अक्षाक्षिपञ्जरस्य । यद्वि वा । मांसस्य प्रियो मांसप्रियोऽहमस्येति पूर्ववत् । मांस-

---

1 M, *Vyut.* 189. 114 : çiṅghāṇaka.

2 Mb. : pi maidhya°

3 See P. W. sub voc. prasevaka (Sack) ; prasevikā only in the compound carma°.

4 L², M : 'ham asmiti

5 Minaev has : spraṣṭuṁ draṣṭum. So Tib. (24 b1) but see the Commentary.

6 Minaev has : māṁsatvam—Tib. ça ni khyod go cis mi hdod.

प्रियोऽहमस्य प्रिय इति यावत् । यापेक्षमेऽपि समाधौ मनसः[1]-त्वात् । इत्येवं तन्मनोभावमात्मोपकारधिया वा द्रष्टुं स्प्रष्टुं च वाञ्छति । दर्शनं स्पर्शनं चाभिलषति ॥ अथाह । अचेतनं चैतन्यशून्यं स्तम्भिताप्रायं[2] । स्वभावेन प्रकृत्या । न तु पुनर्बलात्-परे वर्णयन्ति । चैतन्ययोगाद्चेतनमपि चेतनमभिधीयते । ५ तादृशं मांसं त्वमचेतनस्वभावं कान्तुकः यत् कथमिच्छति । तद्दृष्टौ[3] च स्तम्भितेऽपि स्यात् । तथा च यति भवानपि न चेतनः स्यात् ॥

अस्ति तव चित्स्वभावं चित्तं । तेन तदिच्छामीति चेदाह ।

[105ᵇ] 10

यदिच्छसि न तच्चित्तं द्रष्टुं स्प्रष्टुं च शक्यते ।
यच्च शक्यं न तदेत्ति किं तदाश्लिष्यसे मुधा ॥ ५५

यच्चित्तं चित्स्वभावमिच्छसि । तदरूपित्वाद्द्रष्टुं न शक्यते । यच्च मांसाश्लिष्टस्वभावं कलेवरं[4] द्रष्टुं च स्प्रष्टुं च शक्यते । न तदेत्ति न जानाति । अचेतनत्वात् । अतः किमिति तदचेतन- 15 माश्लिष्यसे आश्लिष्यसि । मुधेति निष्फलं । नैवाश्लिष्टुमुचित-मिति भावः । अन्यथा[1] लोष्टाद्याश्लिष्यप्रसङ्गः ॥

---

1 Mṛtpiṇḍa = hjim-goṅ ; infra, = hjim-pai dum-bu.
2 Ms. : taddṛṣṭau ; Tib. : de hdod-pa na = tadiccháyám.
3 See p. 306 n. 5.
4 The Ms. has once only (in this chapter) the reading : kalevara.

किं वेदमथतिगर्हितमित्याद्ग्रंथमाह ।

नामेध्यमयमन्यस्य कायं वेत्सीत्यनद्भुतं ।
स्वामेध्यमयमेवं त्वं तं नावैषीति विस्मयः ॥ ५६

अन्यस्य कायं यदमेध्यमयं न वेत्सि तत्र किं विदास्यथैं । युक्तमेव तद्वेदनं परसंतानस्यात्मना व्यवहितत्वात् ॥ इदं पुनरतिग्रथेनाश्चर्यस्थानं । यत्स्वस्यात्मनोऽमेध्यमयं त्वं तं कायं नावैषि । नावगच्छसि ॥

इदानीं ग्रन्थकारस्तं संवेजयन्नाह[3] ।

विघनार्कांशुविकचं मुक्त्वा तरुणपङ्कजं ।
अमेध्यशौण्डचित्तस्य का रतिर्गूथपञ्जरे ॥ ५७

विघनार्कांशुभिर्विकचं विकसितं । तादृग्गं तरुणपङ्कजं अभिनवसरोरुहं हित्वा । अमेध्याभिनिविष्टचित्तस्य का रतिर्गूथपञ्जरे । न युक्तेति भावः ॥

पुनरन्यथा प्राह ।

मृदाद्यमेध्यलिप्तत्वाद्यदि न स्प्रष्टुमिच्छसि ।
यतस्तन्निर्गतं कायात्तं स्प्रष्टुं कथमिच्छसि ॥ ५८

---

1 The reading of the Ms. is possibly loṣtra, a wrong reading according to P. W.

2 So L[3], M.—Minaev has: °maya eva.

3 tam saṁvejayann āha. Tib. (174 b5) de-la skyo-bar mdsad-pa.....

आदिशब्दाद्रक्तादि । अशुचि अचिन्तनात् । यदि स्पृष्टुं न वाञ्छसि । यतः कायात्तदमेध्यं निर्गतं निर्यातं तं कायं कथमिच्छसि स्पृष्टुं ॥

अथापि स्यात् । नाथसुपासकस्य मम युक्तरूपो यतो न मे कश्चिदभिनिवेशोऽमेध्य इत्याह । 5

यदि ते नाशुचौ रागः कस्मादाश्लिष्यसे परं ।
अमेध्यक्षेत्रसंभूतं तद्बीजं तेन वर्धितं ॥ ५९

अमेध्यक्षेत्रं मातुर्जठरं । अनेकाशुचिस्थानत्वात् । तत्र संभूतं समुत्पन्नं । तद्बीजं । तदेवामेध्यं मातापितृशुक्रशोणितस्वभावं बीजं यस्य तत्तथोक्तं । तेन वर्धितमिति । तेनामेध्येन मातृ- 10 पीताग्नितप्त वाल्लकल्पस्य रसेन वर्धितं गर्भस्थितसुपचयितं । बहिर्निर्गत[106a]मपि स्वयमग्नितपीतपरिपाकाशुचिरसेन । कस्मादाश्लिष्यसे परमिति संबन्धः । परं स्त्रीकडेवरं । इत्युपासकोऽस्येव भवतः ॥

अथाशुचिरागोऽहमिति पक्षीकारः । तदाप्युपासकस्य- 15 दवस्य एवेत्याह ।

अमेध्यभवमल्पत्वान्[1] वाञ्छस्यशुचिं क्षमिं ।
बह्वमेध्यमयं कायमनेध्यजमपीच्छसि ॥ ६०

---

1 So Minaev.—M. : amedhyabhavam eva tvam ..

पुरीषाशुचिसंभूतं कृमिं प्राणवतां न वाञ्छति । कार्-
पुनर्मांडपामत्र बहुतराशुचिस्वभावमशुचिसंभूतमपि पूर्वजने-
क्षिष्यति ॥

अथापि स्यात् । किमत्रोत्तरं वक्तव्यं । यतोऽहमपि बाहुग्-
5 बाहुग्यं तस्याः शरीरं । तेनाशुचेर्नाशुचिसंपर्को दोषः ।[1] बाहुगो
बहवोबाहुगो बहिरपीत्यर्थः ।

न केवलममेध्यत्वमात्मीयं न जुगुप्ससि ।
अमेध्यभाण्डानपरान् गूथखर वाञ्छसि ॥ ६१

अथमिह महामोहस्य प्रभावः । यदात्मगतमेव तावदशुचि-
10 स्वभावं न विगर्हसि । प्रत्युतापरानशुचिकुम्भानभिलषसि । इति
धिक् परामर्शविकलता । गूथखरेति तिरस्कारवचनेन तस्यैव
संबोधनं ॥

इदानीं वाचालत्वाशुचिस्वभावतां प्रतिपादयन्नाह ।

कर्पूरादिषु कूपेषु शाल्यन्नव्यञ्जनेषु वा[2] ।
15 मुखश्लिष्टविसृष्टेषु भूमिरप्यशुचिमता ॥ ६२

एवं शुचिपवित्रवस्त्वपि यदेकदेशनिष्ठाशुचिसंपर्कादपवित्र-

---

1 See Col. Jacob, Second handful of popular maxims, p. 36.
2 Minaev has: çâlyaṅ na vyañjaneṣu vâ.

स्वभावतां व्रजन्ति । यावतां तावन्तानि वस्तूनि तत्संसर्गाद्भूमिरपि शुचिस्वभावाऽशुचिलं प्रयाति ॥

यदि प्रत्यक्षमप्येतद्मेध्यं नाधिमुच्यसे ।
श्मशाने[1] पतितान्घोरान् कायान् पश्यापरानपि ॥ ६३

एवं तावदध्यवसितोऽयं व्यवहारः । तथापि यदि नाधिमुच्यसे न संप्रत्येषि दृढापि न मन्यासीत्यर्थः । तदा श्मशाने पूतिनिवासे कायान् पश्य । किंभूतान् । घोरानिति । विस्रादितकविनीलकविपूयकादिस्वभावतया[2] बीभत्सान् भयंकरान् वा । अपरानिति । अतोऽधिकान्[3] ॥

किं च । प्रज्ञया विज्ञत एवायं सर्वदा कायो नाभिरतिस्थानं युज्यत इत्यु[10b]पदर्शयन्नाह ।

चर्मण्युत्पाटिते[4] यस्माद्भयमुत्पद्यते महत् ।
कथं ज्ञात्वापि तत्रैव पुनरुत्पद्यते रतिः ॥ ६४

उत्पाटिते वियोजिते । यस्मादिति कायात् । यतो जायते महान् । किमेतदिति । एवं तत्स्वभावं विदित्वापि कथं तस्मिन्नेव स्थाने भयस्थानत्वेनैकदा प्रतिपन्ने पुनरन्यदा जायते रतिरभिष्वङ्गः ॥

---

[1] Patita = bor-ba.

[2] See *M. Vyut.* 52, 1.8.5. (vinīlakasaṁjñā, etc., parts of the Açubhabhāvanā) vipūyaka also in P.W.

[3] gshan yaṅ zhes-pa ni hdi-bas lhag-pao. (Sol. 175 b5.)

[4] So Minaev ; M, L[2] : udghāṭite.

आदेस्तत् । यदि नामाशुचिस्वभावता कायस्याप्रत्यक्षिद्धा । तथापि चन्दनादिसुरभिवस्तूपक्लिप्तोऽयौ कमनीयो भवति । इत्याह ।

काये न्यस्तोऽप्यसौ गन्धश्चन्दनादेव नान्यतः ।
अन्यदीयेन गन्धेन कस्मादन्यच्च रज्यते[1] ॥ ६५

शरीरे निवेशितोऽप्यसौ गन्धः । चन्दनादिप्रसूतः । यद्यात्काये कमनीयबुद्धिरुपजायते । चन्दनादेव केवलात् । नान्यत इति कायात् । अतः कस्मात्परकीयेन गन्धेन चन्दनसमुद्भूतेनान्यच्च यत्कायौ गन्धो न भवति । अयाभिरतिः क्रियते ॥

अपि च । चन्दनादिसंस्कारोऽपि केवलात्मोपघाताय वर्तते न हितायेति प्रतिपादयन्नाह ।

यदि स्वभावदौर्गन्ध्याद्रागो नाम शिवं ननु ।
किमनर्थरुचिर्लोकस्तं गन्धेनानुलिम्पति ॥ ६६

स्वभावदौर्गन्ध्यात्सहजात्पूतिगन्धबहलात् । कायेति काये । यदि रागो नोत्पद्यते तदा शिवं ननु कल्याणमेव स्यात् । एवं गुणवंशेऽपि किं कारणमनर्थप्रियो लोकस्तं कायं गन्धेनानुलिम्पति । सर्वथा न युक्तमेतदित्यर्थः ॥

न चात्र संस्कारबहत्वेऽपि स्वभावान्यथात्वमस्तीत्याह ।

---

1 Minaev, rakṣyate.—M. L[2] : rakṣyase. Tib. chags-par byed.
2 Minaev has : lokas tad gandhena.

कायस्याच किमायातं सुगन्धि यदि चन्दनं ।

कायस्य स्वभावदुर्गन्धस्य किमायातं । किं भूतं । न किंचित् । सुगन्धि यदि चन्दनं । शोभनो गन्धोऽस्येति बहुव्रीहिसमासाच्चान्तादिन्[1] । तथापि न तस्य स्वभावप्रच्युतिरस्तीति भावः ॥

अथ तद्ग्रासस्निग्धं कमनीयतासुपादायाभिरतिरुत्पद्यते । इत्याह ।

अन्यदीयेन गन्धेन कस्मादन्यच रज्यते ॥ ६७

एवं च न विचक्षणता स्यादि[107a]त्यर्थः ॥ केशादिसंस्कारद्वारेणाप्यनर्थहेतुरेवायं काय इति श्लोकद्वयेनोपदर्शयन्नाह ।

यदि केशनखैर्दीर्घदन्तैः समलपाण्डुरैः[2] ।
मलपङ्कधरो नग्नः कायः प्रकृतिभीषणः ॥ ६८
स किं संस्क्रियते यत्नादात्मघाताय शस्त्रवत् ।
आत्मव्यामोहनोद्युक्तैरन्यत्तैराकुला मही ॥ ६९

दीर्घैः स्वभावस्थितैरच्छिन्नैरित्यर्थः । दन्तैर्दशनैः । समलपाण्डुरैः दन्तधावनकङ्कुकादिभिरसंस्कृतैः । मलपङ्कधरः । मल एव पङ्कः कर्दमः । तं धारयतीति तथा स्नानाभ्यञ्जनादिविरहात् । नग्न इति वस्त्रविविक्तत्वात् । यथा जात इत्याव-

---

[1] See Pāṇini, 5.4. 132.

[2] Minaev has : pāṇḍaraiḥ ; M. has : paṇḍaraiḥ.

स्थितः । [1]तथाभूतः सन् । यदि काचः प्रज्ञत्या भीषणः प्रेतानामिव स्वभावेन भयंकरः ॥

स एवंभूतः किमिति संक्लिश्यते । यस्मादिति । केशनखादिरचनाविशेषैः । दन्तधावनताम्बूलादिभिः । स्नानाभ्यङ्गानुलेपनादिभिः । वस्त्रादिभिर्वा । किमिव । आत्मघाताय शस्त्रवत् । आत्मनो वधार्थं खड्गादिर्यथा संक्लिश्यते । तद्वत् ॥

इत्येषां मोहवशीकृतं विचेष्टितं परिदेवयन्नाह । आत्मेत्यादि । आत्मनैव संचिन्त्यात्मनो व्यामोहमुत्पादयितुं यत्नवद्भिरन्यैरस्वस्थचित्तैः । एवं च विपरीतकर्मानुस्थानात्[2]ते वराकाः सचेतस इति खेदं करोति शास्त्रकारः । न चाच कश्चिदात्मनो दृश्यत इत्युन्मत्तैराकुला समाकीर्णा मही पृथिवीति ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुवध्नन्नाह ।

कङ्कालान् कतिचिद्दृष्ट्वा श्मशाने किल ते घृणा ।
ग्रामश्मशाने रमसे[3] चलत्कङ्कालसंकुले ॥ ७०

ग्रीवानामस्थिपञ्जरान् । कतिचित् प्रतिनियतान् । एतदुक्तं भवति । चर्मणोत्पाटित[4] इत्यादिकमुक्त्वा यदुक्तं कथं स्नालापीत्यादि । तच्च परस्योत्तरं । न श्मशानगतकलेवरसादृश्यमस्य

---

1 Ms. : yathā.
2 Ms. has : naite vakārāḥ. In margin : te varākāḥ.
3 L², M : ramate.
4 VIII. 66.

येन तस्मिन्नेवाचापि रतिर्न स्यात् । किं तर्हि ज्ञाने तस्य दृष्टास्वादत्वात् । नाचेति । [107b][1] अथाभिधेयकक्षाया-मित्यादि यावज्ज्ञान इति । नैवाच कश्चिदिशेषोऽस्ति । तदेव शरीरं ज्ञाने दृष्टास्वादं यावे वाऽभिरतिस्थानमिति काक्षा ब्रूते[2] । नैतदिचक्षणधियां[3] समायुक्तमिति भावः । चलत्क-काक्षसंकुल इत्यनेनैतद्दर्शयति । एतावांस्तु विशेषो न यावेन विशेषेणाशुचिस्वभावता दृष्टाहेतुर्निवर्तते येन प्रवृत्तिरियं स्यादिति । संकुल इति समाकीर्ण ॥

भवतु नामेदृशमशुचिस्वभावमपि सूकराणामिवाभिरति-स्थानं । तथा चैवंविधमपि द्रविणविकलस्य नैतत्सुलभमित्यु-पदर्शयन्नाह ।

एवं चामेध्यमप्येतद्विना मूल्यं न लभ्यते[4] ।
तदर्थमर्जनायासो नरकादिषु च व्यथा ॥ ७१

विना मूल्यं द्रव्यमन्तरेण न लभ्यते न प्राप्यते । अतस्तद-र्थिभां प्रथमतो धनमेवार्जनीयं । तदर्जनेनायासात् । क्षणीवणि-ज्यसेवादिसमाश्रयेण परिश्रमादिहैव दुःखमुपजायते । अध-र्मेण चोपार्जनान्नरकादिषु । इत्युभयलोकेऽनर्थहेतुरेव तदर्जनं ।

---

[1] Tib.: hdir brjod-par-bya-ba ni rus-goń zhes...

[2] Tib.: hdri-ba = pṛcchati.

[3] Ms. :-dhiyām samatāmapi yuktam. Tib.: mkhas-pai blo-can-gyis mñam-par rigs-so.

[4] So L², M.; Minaev: labhyase.

नापि तत्सुखप्राप्तिरस्ति। दुःखमेव तु केवलं तदर्जनेनेति प्रतिपादयन्नाह।

अशक्तोनार्जनसामर्थ्यं केनासौ यौवने सुखी।
यात्यर्जनेन तारुण्यं दृष्टः कामैः करोति किं॥ ७२

वाक्षावस्थावस्थितस्य न धनोपार्जनशक्तिरस्ति। बालत्वादेव। येन धनेन प्रकारेण बालो बालो यौवने युवावस्थायां सुखी स्यात्। धनविकलत्वात्र क्वचिदित्यर्थः। यदपि कस्य चित्पितृपितामहोपार्जितधनेन यौवने सुखितं दृश्यते। तदपि प्रतिनियतस्यैव न सर्वस्य। न चापि पूर्वोक्तदुःखबाहुल्येनोच्यतेऽसौ। अतो धनार्जनमुपादेयमादौ सुखसाधनोपायत्वात्। तदर्जयत एव गणितवयसो न कस्यिदुपयोगो वि[108ᵃ]षयैरिति॥

अथापि स्यात्। तदर्जयतापि कामसुखमनुभूयत एवेत्याह।

के चिद्दिनान्तव्यापारैः परिश्रान्ताः कुकामिनः।
गृहमागत्य सायाह्ने शेरते स्म मृता इव॥ ७३

के चित्कुत्सितकामाभिनिवेशचेतसः काष्ठदण्डपाषाणाकारवदचेतनकर्मक्रियाकलापैर्दिनपर्यन्तव्यापारैः परिखिन्नकायमनसो निरुत्सुकाः। अस्तंगते रविमरि सम्प्राप्तमागत्य गाढनिद्राक्रान्तत्वात् मृतकल्पाः शेरते स्म स्वपन्ति। प्रभाते पुनरुत्थाय तथैव लौकिककर्मणि युज्यन्ते। अग्रन्थोऽयं वाक्यालंकारेऽतीतार्थविध-

[1]। एवमायुःसंस्कारान् ये चिरभुक्तामिनः अपश्यन्ति न च कामसुखात्सादमुपलभन्ते ॥

परसेवकानभिज्ञत्वाद् ।

दण्डयाचाभिरपरे प्रवासक्लेशदुःखिताः ।
वत्सरैरपि नेक्षन्ते पुत्रदारांस्तदर्थिनः[2] ॥ ७४

अपरे पूर्वेभ्योऽन्ये भुक्तामिनः सेवका इत्यर्थः । ते दण्डयाचादिभिः । दण्डोऽपरचक्रविजयाय याचा प्रार्थनं । परराष्ट्रद्रव्यग्रहणाय वा याचा । तदादिर्येषां देशान्तरप्रेषणादीनां । तैः प्रवासो देशान्तरगमनं । तेन क्लेशः परिश्रमः । तेन दुःखिताः पीडिताः । सर्वदा तथाभूता वत्सरैरपि । अनेकवर्षाण्यपेक्षेऽपि । पुत्रान्दारान्न नेक्षन्ते न पश्यन्ति । तदर्थिन इति तैः पुत्रदारादिभिरर्थिनस्तदभिलाषकाः । तदर्थमेव परसेवादिस्वीकारादित्यर्थः ॥

अहो बतामीषां निष्फलमनुष्ठानमिति प्रोच्यमानाह ।

यदर्थमिव विक्रीत आत्मा कामविमोहितैः[3] ।
तन्न प्राप्तं मुधैवायुर्नीतं[4] तु परकर्मणा ॥ ७५

यदर्थं सुखप्रतिलम्भनिमित्तं । विक्रीतः परदासीकृत आत्मा

---

1 According to the Tib.: (Fol. 178 a1) atītārtha°; smaçabda = gyur cesspai sgra.

2 Mss. putradārāms.

3 See Comm. and stanza FF.

4 Mimaev: madhair vāyur; M.: yunaivāyun°.

कामविड्म्बितैः । तत्र प्राप्तं । तदिति सुखं न प्राप्तं । न प्रतिलब्धं । आयुःसंस्कारा एव हि केवलमनर्थकं परकर्मानुष्ठानेन क्षयमुपनीताः । न साधुकर्मणि का चिदपि योजिता इति भा[108ᵇ]वः ।

सुखलिप्सया प्रवृत्तानां प्रत्युत दुःखमेवापतितमेषामित्युपदर्शयन्नाह ।

विक्रीतस्वात्मभावानां सदा प्रेषणकारिणां ।
प्रसूयन्ते स्त्रियोऽन्येषामटवीविटपादिषु ॥ ७६

सुखबुभुक्षयाऽन्येषु विक्रीतः परायत्तीकृतः स्वात्मभावः स्वकायो यैस्ते तथा । तेषामन्येषां सेवकानामित्यर्थः । अत एव सदा प्रेषणकरणशीलानां । अन्येषामपरेषां प्रभुप्रयोजनेन गच्छतां । मार्ग एव प्रसूयन्ते स्त्रियः । अटवीविटपादिषु । आदिशब्दात्पर्वतनिम्नवनदीकूलादिषु कष्टस्थानेषु ॥

अथमपरो विपर्यासस्तेषामिति प्रतिपादयन्नाह ।

रणं जीवितसंदेहं विशन्ति किल जीवितुं ।
मानार्थं दासतां यान्ति मूढाः कामविड्म्बिताः ॥७७

विक्रीतस्वात्मभावाः संग्रामं चतुर्दन्तसंघट्टं[1] प्रविशन्ति । किंभूतं जीवितसंदेहं । तत्र प्रविष्टस्य जीवितं स्यान्न वेति जीवितस्य संदेहोऽस्मिन्निति कृत्वा । जीवितुमिति जीवनार्थं । अर्थं प्रतिलब्धेनाभैर्जीविकां कल्पयिष्याम इति मत्वेत्यर्थः ।

[1] New expression.

आणार्थं दाक्षतां याञ्चि । बलवता केन चिद्भिक्षुताः क्षमा-
नोद्धरणार्थं[1] । अनुत्पत्तीच्छेदवेद्यावरणक्षयेवादिक्लीकारात् । मूढा
मोहान्धीकृतविवेकचक्षुषः । के ते । कामविडम्बिताः कामाच्च
कामेन वा विडम्बिताश्चित्तरक्षिताः ॥

इदैव अन्यानि कामासक्तचेतसां बहुःखं दृश्यते तत्कथयन्नाह । 5

छिद्यन्ते कामिनः[2] के चिदन्ये शूलसमर्पिताः ।
दह्यन्ते दह्यमानाश्च हन्यमानाश्च शक्तिभिः ॥ ७८

परदारधनापहरणादेः । श्रेषः सुबोधः ॥ किं चायं सुख-
साधनत्वेनोपादीयमानोऽपि चानर्थपरंपराप्रसूतिहेतुरेवार्थः ।
इति कथयन्नाह । 10

अर्जनरक्षणनाशविषादैर्
अर्थमनर्थमनन्तमवैहि ।
व्यग्रतया धनसक्तमतीनां
नावसरो भवदुःखविमुक्तेः ॥ ७९

अर्जनमनुत्पन्नोत्पादनं दुःखं । उपार्जितस्यापि रक्षणं अज्ञा- 15
नज्ञादिभ्यः[3] पञ्चप्रत्यवायेभ्यः परिपालनं कष्टतरं । तथा रक्षित-

---

1 Ms. manorddharaṇa—Tib. : raṅ-gi ña-rgyal dbyuṅ-bai-phyir (178b 6.)

2 So L[3] M.—Minaev has : kāmena.

3 The original reading of the Ms. appears to be : pañcapratyayavīye-bhyaḥ ; by a second hand : pratyayāyebhyaḥ. Tib. (179 a 3) chus (?) za-bar-byed-pa lña-las.

[100a]स्यापि कर्म क्लिष्टक्लेशादिक्लिष्टाद्दौर्मनस्यं परिताप[1]हेतुरनर्थः । तदेवमनर्थपरंपरानिदानत्वात् सारस्य कार्यापचारार्थं एवानर्थ उक्तः । दृष्टेष्टानर्थादिभिः सर्वथा व्याकुलत्वात् । अनाश्वासनेनैतां चपलमपि मनोधाणागवत्वात्[2]। 5 नावधरः संसारानुगतजात्यादिदुःखनिर्मोचाय यद्वा मद्गतमन-सिकारैरेवायुःसंस्काराणां क्षपणात् ॥

सर्वमेतदुपसंहृत्य कामावद्यपरित्यागाय संवेगकथया प्रोत्सा-हयत्येवमित्यादिना ।

एवमादीनवो भूयानल्पास्वादस्तु कामिनां ।
10 शकटं वहतो[3] यद्वत्पश्वोर्घासलवग्रहः ॥ ८०

एवमित्युक्तप्रकारपरामर्शे । आदीनवोऽनर्थः । भूयाननेक-प्रकारः । न चाय सुखोत्पादवार्तापि । यद्पि विपर्या-सात्कथं चित्सुखमिति प्रतिभासते । तद्पि न किं चित् । गुरुतरभाराक्रमणपरिक्लान्तवपुषः पश्वोरिव घासलवग्रहणं ॥

15 तस्यास्वादस्यवस्यार्थे यः पश्वोरप्यदुर्लभः ।
हता दैवहतेनेयं क्षणसंपत्सुदुर्लभा ॥ ८१

तस्यैवंभूतस्यानित्यस्य सुखास्वादलेशस्य पश्वोरपि बाधा-

---

1 M. Vyut.
2 So Ma.—âçrita = âçrita = brtan-pa.
3 Minaev: cakaṭavahano yadvat...

दुःखार्थं। तच्च विविधं। दूरं अवसर्पत्। अहाकर्षविधि-र्ज्ञेया। इता विनाशिता। दुःखाद्गतेत्यर्थः। किंविशिष्टा सुदुर्लभा आख्याता[1]। केन देवदत्तेन। देवं पुरातनं कर्म। तेन इता। हिताहितपरिज्ञाने विपर्यस्तमतिः ज्ञातो विमोहित इत्यर्थः। वस्तुतस्तु तिरस्कारवचनमेतत्। भागविशेष एव- 5 सुच्यते॥

अवश्यं गन्तुरित्यादिना श्लोकद्वयेन विपर्यासस्वरूपतामेव प्रति-पादयति।

अवश्यं गन्तुरस्यस्य नरकादिप्रपातिनः
कायस्यार्थे कृतो योऽयं सर्वकालं परिश्रमः॥ ८२ 10

अवश्यं गन्तुरित्यनित्यतयाऽस्थिरस्वभावस्य। अस्यस्य। [2]लोको-त्तरकायमपेक्ष्यातिदूरतरं निःसृतस्य। नरकादिप्र[109b]पा-तिन इत्यपरिमितदुःखभागिनः[3]। क्षणसुखोत्पादनेऽप्यसमर्थस्ये-त्यर्थः। कायस्यात्मशरीरस्यार्थे[4] सुखोत्पादनाय। योऽयं नर-कादिदुःखमविगणय्य कृतः सर्वकालं संसारस्य पूर्वकां[5] कोटीं 15 परिश्रमः प्रयासः॥

---

1 See I. 4.

2 Tib=lokottaram apekṣya=hjig-rten bdas-pa-la bltos-nas.

3 Parimita (dpag-tu med-pa), of course, is correct; but the wrong writing is of frequent enough occurence to be kept into consideration.

4 Ātmaçarīra=rañ-gi lus=svakīya.

5 Ṣhar-byas-pai bye-bar (bye-ba=10,000,000.)

ततः कोटिशतेनापि श्रमभागेन बुद्धता ।

ततस्तस्मात्परिश्रमात् । [कोटिशते]नापि परिश्रमभागेनांशेन बुद्धत्वं स्यात् । तदपेक्षयात्यल्पीयसा आयासबलेन बुद्धत्वं स्यात् । तथापि तदर्थं मन्दबुद्धयो नोत्सहन्त इत्यर्थः ॥ अथ बोधिचर्या[या]मपि चरतोऽनेकदुष्करव्रतसमारम्भादतिव्यथबहुःखसञ्चयमुत्पद्यत एवेत्याह ।

चर्यादुःखान्महद्दुःखं सा च बोधिर्न कामिनां ॥ ८३

चर्यादुःखमपेक्ष्येदमेव महद्दुःखं यत्कामार्थं चरतां संसारे तेषामवीच्यादिनरकपतनात् । पारतन्त्र्येण दीर्घकालमनुभवनाच्च । न तु बोधिसत्त्वानां प्रतिनियतकालं स्वेच्छया तदनुभवतां । तदेवं दुःखमनुभवतामपि कामार्थं कामिनां सा च बोधिर्न भवति या बोधिसत्त्वानां परार्थं दुःखमनुभवतामित्यर्थः ॥

पुनर्विशेषेण कामनिदानदुःखं प्रतिपादयन्नाह ।

न शस्त्रं न विषं नाग्निर्न प्रपातो न वैरिणः ।
कामानामुपमां[1] यान्ति नरकादिव्यथास्मृतेः ॥ ८४

अमी शस्त्रादयो दुःखजनकत्वेन प्रसिद्धा न सादृश्यं भजन्ते प्रति कामानां । कस्मात् । नरकादिदुर्गतिदुःखागमात्मस्मृति-

---

[1] Minaev has: kāminām.

पञ्चस्य स्मरणात् । स्मरणेनासुखीकरणात् । अल्पादपि हि नियतकालं मरणमापदुःखदायकाः । कामास्तु दीर्घकालिक-तीव्रनरकादिदुःखहेतव इति कीदृशा तैरेषामुपमा भवेत् ॥

तदेवं कायविवेकानन्तरं चित्तविवेकं प्रतिपाद्य प्रक्रमते योज[110a]चित्तमाह ।

एवमुद्दिश्य कामेभ्यो विवेके जनयेद्रतिं ।

कामेभ्यो भयहेतुभ्यः । एवमुक्तक्रमेण उद्दिश्य संज्ञां ज्ञात्वा पूर्वोक्तविवेके रतिमभिरतिमुत्पादयेत् । क्रुध क्षिप्ता । तथाह ।

क्षणक्षायासशून्यासु शान्तासु[1] वनभूमिषु ॥ ८५

प्रतिदन्दिनामभावात्क्षणक्षायासशून्यासाः । व्याघ्रमृगसरी-सृपतस्करादिविरहाच्च रम्याः । तथानुशंसामाह ।

धन्यैः प्रशाङ्कुरचन्दनशीतलेषु
रम्येषु हर्म्यविपुलेषु शिलातलेषु ।
निःशब्दसौम्यवनमारुतवीज्यमानैः
चङ्क्रम्यते परहिताय विचिन्त्यते च ॥ ८६

धन्यैः सुकृतिभिः । प्रशाङ्कुरा चङ्क्रमस्य करा रम्याय एव प्रशस्ताग्रैत्यसाधर्म्याच्चन्दनानीव तैः । शीतलानि यानि शिला-

1 So Mss. and Tib. translation of the text (25 b3)—According to Commentary: ramyāsu.

तत्राणि तेषु चङ्क्रम्यत इति संबन्धः । क्रियाविशिष्टेषु । प्रशस्तेषु दुष्पविवेषु कर्कशादिदोषरहितेषु च । धर्म्यविपुलेषु । भवत्यटवदिक्षीर्षेषु । कीदृशैः सङ्क्षिप्तचङ्क्रम्यते । निःशब्दैः प्रतिकूलशब्दविरहितैः । सौम्यैरसङ्कटैः सुखसंस्पर्शैरित्यर्थः । वनमारुतैः वनपवनैः । वीक्ष्यमाणाश्चेष्टचङ्क्रम्यत इति परावृत्त्या[1] पुनः पुनर्मन्दं भ्रम्यते । न केवलं चङ्क्रम्यते । किं तु परहिताय सत्त्वानां सुखोत्पादनाय विचिन्त्यते ॥ सर्वमेतदयत्नसिद्धं योगिनां । कामिनां तु प्रयत्नसाध्यं । तदनेनैश्वर्यसुखादिगम्यते ॥

विवेकसुखमित्युपदर्शितं भवति ॥ इदमपरमसाधारणं सुखं विवेकविहारित्व इत्युपदर्शयन्नाह ।

विहृत्य यच्च क्व चिदिष्टकालं
शून्यालये दक्षतरौ गुहासु ।
परिग्रहरक्षणखेदमुक्तः
चरत्यपेक्षाविरतो यथेष्टं ॥ ८७

सुबोधं ॥ स्वच्छन्दचारीत्यादिना कथितमेवार्थं स्पष्टीकरोति ।

स्वच्छन्दचार्यनियतः प्रतिबद्धो न कस्य चित् ।
यत्संतोषसुखं मुक्ते तद्दिन्द्रस्यापि दुर्लभं ॥ ८८

---

1 P. W. has only the meaning *Wiederkehr* in the compound aparivṛtti.
2 Minaev has *talath*, but L², M: *tale*.

स्वभावतः शब्दोऽभिधायः । तेन परित्यं शोभनमेति शेषाचारोऽत्यर्थः ॥

इति विवेकगुणानभिधाय प्रकृतमभिधित्सुराह[1] ।

एवमादिभिराकारैर्विवेकगुणभावनात् ।
उपशान्तवितर्कः सन् बोधिचित्तं तु भावयेत् ॥ ८९[1]

एवमिति पूर्वोक्तैः । आदिशब्दादन्यैरप्येवंविधैराकारैः । वि[110b]वेकस्य कायिकचैतसिकस्य गुणानां भावनात् । इति हि सर्वसुखसंपत्तिहेतुर्विवेक इति चेतसि पुनःपुनरासुखीकरणाद्धेतोः उपशान्तो वितर्कोऽसत्प्रणिधिकारो यस्य स तथाभूतः सन् बोधिचित्तं तु भावयेत् । एवं परिशुद्धे चेतसि भाव्यमानं बोधिचित्तं प्रकर्षपदमधिरोहतीति विशेषं तुशब्देन दर्शयति ॥

तच्च यावदेकाकं परेषु नात्मना क्रियते न तावत्परहितसुखाय सम्यक् चित्तं भवति[2] । आत्मपरिवर्तात्मन्येव विशेषेण प्रवृत्तेः । अतोऽत्र निर्बन्धः ।

परात्मसमतामादौ भावयेदेवमादरात् ।

आदौ प्रथमतः । पश्चात्परात्मपरिवर्तनमिति भावः[4] ।

---

1 Abhidhitsu, not in P. W.
2 Compare this line and the following one (90 a) with *Çikṣâ.*, 357-16,
3 So Ma.
4 Parâtmasamatâ, VIII 90-113; parâtmaparivartana, VIII 113.

एवमिति वक्ष्यमाणनीत्या । आदरादिति महताभिनिवेशेन ॥ तस्या[1] एवाकारं दर्शयति ।

समदुःखसुखाः सर्वे पालनीया मयात्मवत् ॥ ९०

मम्तो नामीषां कश्चिद्विशेषो ऽस्ति । अतो यथा मम दुःखं बाधकं तथैषामपि । यथा मम सुखमनुग्राहकं तथैषामपि । इति तुल्यदुःखसुखाः सर्वे प्राणिनो भवन्ति । तस्मात्पालनीया मयात्मवत् । यथात्मा दुःखाद्दुःखहेतोर्वा समुद्विग्यते । तथान्येऽपि सत्त्वाः समुद्धरणीयाः । यथात्मा सर्वथा सुखीकर्तुमिष्यते तथान्येऽपीति परिपालनीया आत्मवत् ॥

नन्वु कथमात्मनानेकप्रकारगतिभेदभिन्नानां सत्त्वानामेकत्वं वेत्स्यति । अभिन्नदुःखसुखस्वभावत्वं च कथं । इत्यत्राह ।

हस्तादिभेदेन बहुप्रकारः
कायो यथैकः परिपालनीयः ।
तथा जगद्भिन्नमभिन्नदुःख[2]-
सुखात्मकं सर्वमिदं तथैव ॥ ९१

करचरणशिरःप्रभृतिभेदादनेकप्रकारः कायो यथैकत्वेनाध्यवसितः परिपालनीयो भवति दुःखनिवर्तनात्सुखोपधानाच्च ।

---

1 Parātmasamatāyāḥ.

2 Minaev has: °duḥkhaṁ.

तथा जगत्सत्त्वलोकः[1] [2] अभि[111ᵃ]प्रायेकक्लेशाश्रयचित्तसन्तानः परिपाल्यतीयं भवति । अभिन्नदुःखसुखात्मकं च कुत्रचित्कारो निर्देशः । तथैव इच्छादिभेदवदेव सर्वमिदमिति यज्जप्रकारगतिभेदभिन्नमपि ।

अयमभिप्रायो । यथाभ्यासादेकस्याध्यवसायोऽस्मिन् काये एकक्षणसन्तानेऽपि । तथानेकप्रकारे जगत्यपीति न कश्चिद्दोषः ॥

स्यादेतत् । यदि भवता सर्वं जगदेकस्वभावं तदा कथमिव भवतो दुःखमन्यसन्तानेषु न बाधकं स्यात् । एवं विपर्यये-ऽपि योज्यमित्याशङ्क्याह ।

यद्यप्यन्येषु देहेषु मद्दुःखं न प्रबाधते ।
तथापि तद्दुःखमेव[3] ममात्मस्नेहदुःसहं ॥ ९२

अन्येष्वपरेषु शरीरेषु मम दुःखं यदि नाम प्रबाधकं न भवति । तथापि तद्दुःखमेव मम[4] । कुतः । आत्मनि स्नेहेन दुःसहं [सोढुं]मशक्यं । हेतुपदमेतत् । अन्येन प्रहृत्तावपि दुःखभावतां न सुखतीत्यर्थः । एवं विपर्ययोऽपि व्याख्येयः ॥

तथा यद्यप्यसंवेद्यमन्यद्दुःखं मयात्मना ।[5]
तथापि तस्य तद्दुःखमात्मस्नेहेन दुःसहं ॥ ९३

---

1 Sattvaloka opposed to the bhājanaloka.

2 So Ms. and Tib.

3 L² has the scholion: tasya duḥkham (tad duḥkham = tan mama duḥkham) —Tib. unaccurately: de-ita-ste de-dag sdug-bsñal de bdag-tu zhen-pas mi brod-ñid.

4 Sdug-bsñal de-ñid bdag-gi yin-no (182a 3).

5 This line, in the Tib. (25 b7) = the second line of 92, but for the last words: bzod-par-dka.

अतः स्वपरविशेषमपास्य दुःखस्वभावतैव निवर्तनहेतुः । अत आह ।

मयान्यदुःखं हन्तव्यं दुःखत्वादात्मदुःखवत् ।

यद्दुःखं तत्तन्मया हन्तव्यं । यथात्मदुःखं । दुःखं चेदमन्य-
5 सत्त्वदुःखमिति स्वभावहेतुप्रयोगः । दुःखस्वभावतामात्रभाविनी हन्तव्यता[1] । न चासिद्धता हेतोः । अविशेषेण दुःखस्वभावताया: प्रसाधितत्वात् । न चाप्यनैकान्तिकता । आत्मदुःखस्यापि हन्तव्यता न स्यादविशेषादिति विपर्ययबाधकं । विरुद्धताप्यत एव न स्यात् ॥

10 तथायमपरः प्रयोगः ।

अनुग्राह्या मयान्येऽपि सत्त्वत्वादात्मसत्त्ववत् ॥ ९४

ये सत्त्वास्ते सर्वे मयानुग्राह्या यथात्मसत्त्वः । सत्त्वाश्चान्येऽपि प्राणिन इति स्वभावहेतुरेव । सत्त्वात्मकतामात्रभाविन्यनुग्राह्य-स्वभावताच । अयमपि नासिद्धः सत्त्वात्मकता[111b]याः पक्षे
15 प्रसिद्धत्वात् । आत्मनोऽनुग्राह्यताऽभावप्रसङ्गेनानैकान्तिकोऽपि न स्यात् । पूर्ववच्च विरुद्धः ॥

नन्वस्ति विशेषोऽन्यस्मादात्मनि सुखाभिनिवेशो नाम । तथा ततोऽयमनैकान्तिको हेतुरिति । अत्राह ।

यदा मम परेषां च तुल्यमेव सुखं प्रियं ।
20 **तदात्मनः को विशेषो येनात्मैव सुखोद्यमः ॥ ९५**

---

1 See *Nyāyabindu* p. 104-14.

तुल्यमेव ममेव सुखं प्रियमिष्टं । तदात्मनः परस्मात्को विशेषो । नैव कश्चित् । येन तथैवात्मन्येव सुखोत्पादनाच्च तात्पर्यं न परस्मिन्नित्यर्थः ॥

प्रथमे हेतावनैकान्तिकतां परिहरन्नाह ।

यदा मम परेषां च भयं दुःखं च न प्रियं ।
तदात्मनः को विशेषो यत्तं रक्षामि नेतरं ॥ ९६[1]

भयमिति दुःखहेतुः । नेतरमिति नान्यं ॥

स्यादेतत् । यदि नाम दुःखात्मकता न विशिष्यते तथापि यस्य दुःखेन बाधा स्यात् स एव रक्षितुमुचितो नान्य[2] इत्याह ।

तद्दुःखेन न मे बाधेत्यतो यदि न रक्ष्यते ।
नागामिकायदुःखाग्नेर्बाधा तत्केन रक्ष्यते ॥ ९७[3]

तस्य परस्य दुःखेन मम बाधा पीडा नास्तीत्यतोऽस्मात्कारणाद्यदि न रक्ष्यतेऽन्यः । तदाऽपरमिदं व्याहतं स्यात् । यतो नागामिनः कायस्य परलोकभाविनो नरकादिजातस्य दुःखात्मकस्य [दुःखाग्नेः] तस्योपात्तस्य[4] कायस्य काचिद्बाधा

---

1 First kārikā of the Çikṣāsamuccaya, see Çi. p. 2, l. 10 and Additional Notes (quoted supra ad III 21, p. 87).

2 Ms.....syāt sādhava rakṣitum ucitā nānyā iti.

3 = *Çikṣās*, 358, 5-6 varia lectio: rakṣasi—So Lā.

4 Ms. first hand: duḥkhātmi ityasyopāttasya; second hand: duḥkhātmakasyopāttasya—Tib. (fol. 182-b7) does not support my conjecture: sdug-bsñal-gyi bdag-ñid (?) hdir skyes-pai lus po hdi-la cuñ-zad kyaṅ gnod-par mi srid-do (duḥkhātmakasya tasya ihajātasya kāyasya).

संभवति[1] तस्यान्यत्वात्। इति[2] श्लोकोक्तौ तस्मादर्थे वा। यत एवं तस्मात्केनाभिप्रायेणासौ रक्ष्यते। काय इति प्रस्तुतत्वात्। पापान्निवर्तनात् कुशले प्रवर्तनाच्च॥

अथापि स्यात्। अहमेक एव सर्वदा। तेनास्य भिन्नस्य नास्ति शरीरयोः। नायं दोष इत्याह।

अहमेव तदापीति मिथ्येयं परिकल्पना।

आत्मनो निराकरिष्यमाणत्वात्। निरस्तत्वाच्च शेषतः[3]। तत्कोऽयमहंप्रत्ययस्य विषयो[4] भविष्यति। तस्मादहंप्रत्ययविषयस्य कस्य चिदेकस्याभावात्। मिथ्येयं परिकल्पनाऽध्यवसायः। अहमेव तदापी[112ᵃ]ति भवान्तरेऽपि। मायोपमपञ्चोपादानस्कन्धमात्रानुभवनत्वादस्य। इतीदमप्यध्यवसायवशादुच्यते। न तु पुनरस्य वस्तुतः किं चिदात्मानमस्ति। विकल्पात्मकत्वात्॥ कुतः पुनरियं मिथ्याकल्पनेत्याह।

अन्य एव हतो यस्मादन्य एव प्रजायते॥ ९८[5]

यदा नात्मादिः कश्चिदेकः परलोकगामी संभवति। स्कन्धमात्रमेव केवलं। तदा न खलु यदेव स्कन्धपञ्चकमिह विनश्यति तदेव पुनरुत्पद्यते परलोके। अपि तु।

---

1 Ms. kā cid bādhā *na* saṃbhavati.
2 Tib.: de zhes-pa ni = tad iti.
3 So Ms. = cuṅ-zad bkag-pai yaṅ phyir.
4 Ms.: viçeṣa; Tib.: yul.
5 *Çikṣā*, 358, 5-3 (anyas tatra prajāyate.)

अपूर्वेणेव[1] पूर्वनिरुद्धौ तदेहप्रत्यक्षतानिमित्तं क्षेत्रकर्माभिसंस्कृत-मन्तराभवसंततया[2] समुत्पद्यते। तस्मादनादिसंसारप्रवृत्तविचित्र-विकल्पाभ्यासवासनाबलाद्देहप्रत्यक्षो वितत्य एवोपजायते॥

किं च। इदमपरं तस्य बाधकमिति। आह।

यदि यस्यैव यद्दुःखं रक्ष्यं तस्यैव तन्मतं।
पादद्दुःखं न हस्तस्य कस्मात्तत्तेन रक्ष्यते॥ ९९

आस्तां तावदागमिकायदुःखरक्षार्थं न घटितव्यं। दृष्टे-ऽस्मिन्नपि काये प्रत्यङ्गभेदाद्भिन्नं दुःखं। ततो यदन्यदुःख-मन्यस्य रचितुं न युज्यते। तदा कथं पादादौ प्रहारं पतन्तं दृष्ट्वा हस्तं प्रहार्थं रक्षते। अन्यत्वाविशेषाच्च युक्तमेतदित्यर्थः॥

अथ।

अयुक्तमपि चेदेतदहंकारात्प्रवर्तते।
यदयुक्तं निवर्त्यं तत्सममन्यच्च[4] यथावलं॥ १००[5]

अहंकारोऽस्मिन् काये ऽहमित्यात्मग्रहादात्मनोऽभावेऽपि। प्रवर्तते। जायते पादादौ रक्षणमनधिकारः[6]। नैतत्साधु। यतो यदयुक्तं। युक्त्या संगतं न भवति। तन्निवर्त्यमपरार्थं स्वकीयं

---

1 Tibetan translates the word apūrva in the middle of the compound antarābhava° (bar-ma-doi srid-pa shar med-pa rgyud).

2 Antarābhavasaṁtati, see Journal Asiatique, 1902, II, p. 295.

3 So *L²*.—Minael has tad duḥkham.

4 So Minaev.—*L²* and *Cikṣās.*: anyadvā.

5 See *Cikṣās*, 360-3; the second pāda being: svātmany astitaratra na.

6 Ms. has: rakṣasi manasikāraḥ.

परकीयं च यथावत्तं यथासामर्थ्यं । अग्निवैकल्यादेव तदुपे-
[f]क्षितमिति भावः ॥

स्यादेतत् । यदि नामात्मादिर्नास्ति तथापि संतानो[1] नामैकः संभवति । तथा बहूनां करच[112b]रणादीनां समु-
5 दायः शरीरमेकं । तदेतद्दुःखं यथासंभवमिहलोके परलोके चात्मदुःखापहरणादेर्नियामकं भविष्यति ॥ ततोऽयमविशेषादि-त्यसिद्धो हेतुः । पूर्वकस्यानैकान्तिक इत्याशङ्क्याह ।

संतानः समुदायश्च पङ्क्तिसेनादिवन्मृषा ।[2]
यस्य दुःखं स नास्त्यस्मात्कस्य तत्खं भविष्यति ॥ १०१

10 संतानो नाम न कश्चिदेकः परमार्थसन् संभवति । किं तर्हि कार्यकारणभावप्रवृत्तक्षणपरंपराप्रवाहरूप एवायं । ततो व्यतिरिक्तस्यानुपलम्भात् । तस्मादेतेषामेव क्षणानामेकपदेन प्रतिपादनाय संकेतः कृतो बुद्धैर्व्यवहारार्थं संतान इति । इति प्रज्ञप्तिसत्त्वेवायं[3] । तेनात्राभिनिवेशो न कार्यः । अन्यथात्मना
15 किमपराद्धं येनासौ न क्षीक्रियते । एवं समुदायोऽपि[4] न समुदायिभ्यो वस्तुसत्त्वेको विद्यते । तस्य तेभ्यः पृथगनुपलब्धेः । तत्रान्यत्वविकल्पस्यासत्त्वावधविविचारेणैव गत इति नेह प्रतार्यते । ततस्त्रायमपि संवृतिसत्त्वेव पूर्ववत् ॥

---

1 See Journal Asiatique, loc. cit.

2 = *Çikṣās.* 359, 14.

3 Prajñaptisat, see *Madhyamakavṛtti* (Bibl. Buddhica) p. 28, n. 1.

4 Ms.: samudāye'pi.

अनयोर्व्याख्यासमुदायस्य। पङ्क्तिसेनादिवदिति[1]। पङ्क्तिवत्संतानः। सेनादिवत्समुदायः। आदिग्रहणात्सामाजावनादयो गृह्यन्ते। यथानेकेषां पिपीलिकादीनां पूर्वापरभावेन व्यवस्थितानां स्वरूपमन्तरेण पङ्क्तिर्नास्ति स्वरूपवदेका। यदा[2] च स्वलक्षणपदादिप्रभृतिभ्यो भिन्नितेभ्यो व्यतिरिक्ता नास्ति सेना का चिदेका तद्वास्ति। तथा समुदायोऽपि। एतद्वान्यत्र विस्तरेण विचारितमिति नेह विचार्यते[3]। [4]तस्मादवस्तुसदालम्बनाभावान्मृषायं प्रत्ययः[5]। अर्थो वा। विचारासहत्वात्॥

एवमात्मादेः स्वामिनः कस्य चिद्भावाच्च संबन्धिदुःखं [113a] स्व नास्ति। अतः कस्य तद्दुःखं स्वात्मीयं भविष्यति। नैव कस्य चिदित्यर्थः॥

ननु यद्यात्मादिर्नास्ति तदा कथमयं दृष्टान्तो भविष्यति। आत्मवदिति[6]। आत्मसत्त्ववदिति च॥ सत्यमेतत्। किं तु नेदं व्यर्थितया[7] साधनमभिधीयते। किं तर्हि परस्यात्मग्रहाभिनिवेशनिवारणाय। तद्यदि परस्य निष्पन्न एवात्मग्रहाभिनिवेशः। तदा न किं चित्प्रयोजनमनुमानप्रयोगस्य। अथ न निष्पन्नः तदा तदभिप्रायेणैव स्वपरविभागं कृत्वा तन्निराकरणार्थं[8]

---

1 See Journal Asiatique, loc. cit. p. 287, n. 1.
2 gaṅ-gi-tshe (fol. 184 a 7)
3 See IX. 73.
4 dei-phyir...rtag-tu dños-par... = nityavastu-ālambana.
5 So Tib.: ces-pa hdi ni.
6 See VIII, 90-94.
7 So Ms. and Tib. (phoṅs-pai sgo-nas).
8 See M. Vyut. 245 (742).

साधनं दृष्टान्तस्योच्यते । इति न दृष्टान्तस्यापि[1] दुर्ज्ञानप्रवृत्तये । किं वेदमुपादायैवमुक्तम्[2] अभिसंधाय[3] दृष्टान्ते दीयमाने[4] न का चित्क्षतिः । अथवात्मग्रहस्य प्रहाणेरिति ॥

इदानीं प्रकृतमुपसंहरन्नाह ।

5 अस्वामिकानि दुःखानि सर्वाण्येवाविशेषतः ।
दुःखत्वादेव वार्याणि नियमस्तत्र किंकृतः ॥ १०२

न विद्यन्ते स्वामिनो येषामुत्पत्तमनेनेति विग्रहः । ममतानि न कस्य चित्प्रतिबद्धानीत्यर्थः । कुतः[5] । किं कानि चिदेव । न । सर्वाण्येवाविशेषतः । न क्व चित्कस्य चित्स्वामित्वमस्ति । विशेषाभावात् । दुःखत्वादेव स्वपर[ा]विभागं कृत्वा वार्याणि निषेध्यानि भवन्ति । नान्यन्निमित्तमस्ति तत्रात्मीयत्वादि । तेनायं नियमः किंकृतः । केन विशेषेण कृतः । येन स्वकीयानि च वार्याणि न परकीयाणीति । एवं दुःखत्वादिति हेतुरनैकान्तिको न भवतीति समर्थितं ॥

15 ननु यदि दुःखी नाम न कश्चित्संसारे संभवति । तर्हि दुःखमनिवार्यमेव स्यात् । कृपापात्रस्य दुःखिनः कस्य चिदभावादित्याशङ्कमान आह ।

---

1 tha-sñad-la hjug-par-bya-bai don yin-pas so = °pravartanārthatvāt.
2 upātte = zin-pa.
3. = mdsad-pa.
4 So Ms.—Wanting in Tib. (184 b7).

दुःखं कस्माच्चिरार्थं चेत्सर्वेषामविवादतः।
वार्थं चेत्सर्वमप्येवं न चेदात्मनि सर्ववत्[1] ॥ १०३

न[2] वा[113b]र्थमेव निरात्मकत्वादेव यदि मन्यसे तदा न युक्तमेतत्। कुतः। सर्वेषामविवादाद्विप्रतिपत्तेः। चार्वाकस्यापि स्वदुःखपरिहारेणैवेह प्रवृत्तेः। न च तेषामात्मनोऽभ्युपगमाद्दोषः। तत्त्वभावस्यानुपलब्धेः। न चाभ्युपगममात्रेण तत्त्वं सत्ता प्रविशति। तत्साधकप्रमाणाभावात्। बाधकस्य चानेकप्रकारस्याभिधानात्॥ एवं सति यदि वार्थं दुःखं तदा सर्वं वार्थं। न चेत्सर्वं वार्थं तदात्मापि[3]। उपात्त[पक्ष]स्कन्धस्वभावमपि दुःखं न वार्थं। [4]सर्ववदविप्रेक्षादित्युपसंहारः॥

स्यादेतत्। करुणापरतन्त्रतया परदुःखदुःखितः सर्वदुःखापहरणाय यत्नः। तदयं बहुदुःखनिदानं [5]वैव प्रथमतो नोत्पादयितुं युक्त इति परवचनावकाशं प्रदर्शयन्नाह।

कृपया बहु दुःखं चेत्कस्मादुत्पद्यते बलात्।

बलादिति प्रयत्नात्। अयोत्तरमाह।

अगदुःखं निरूप्येदं कृपादुःखं कथं बहु[6] ॥ १०४

---

1 So Mss.—de min bdag kyaṅ sems-can bshin = *na ced ātmāpi sattvavat*.—See the commentary.

2 Ms.: na kāryam.

3 bdag-ñid kyaṅ (185a 7).

4 sarvavad = thams-cad bzhin-du.

5 saiva = karuṇāparatantratā.

6 = *Çikṣās.* 360, 5.

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

जगतो दुःखं नरकादिकृतमनेकप्रकारं समीक्ष्य । इदं कृपाकृतं दुःखं कथं वज्र । नेदं वज्र कृपादुःखमिति भावः ॥

किं चापरमिदमत्रोत्तरमित्याह ।

बहूनामेकदुःखेन यदि दुःखं विगच्छति ।
उत्पाद्यमेव तद्दुःखं सदयेन परात्मनोः ॥ १०५[1]

एकस्य पुरुषस्य दुःखेन बहूनां सत्त्वानां यदि दुःखं विगच्छति निवर्तते । तदा उत्पाद्यमेव जनयितव्यमेतत्तादृशं दुःखं । सदयेन कृपात्मकेन परस्यात्मनश्च ॥

[2]उत्सूचितामस्य परिहरन्नाह ।

अतः सुपुण्यचन्द्रेण जानतापि नृपापदं ।
आत्मदुःखं न निहतं बहूनां दुःखिनां व्ययात् ॥ १०६

यत एवोत्पाद्यमेव तद्दुःखं कृपाकृपा स्वपरात्मनोः । अत एव सुपुण्यचन्द्रेण बोधिसत्त्वेन नृपादापदं । नृपस्य वा राज्ञ आपदं । जानतापि बुध्यमानेनापि । आत्मदुःखं न निहतं न निवर्तितं [114a] उपेक्षितमिति यावत् । तथा राज्ञोऽपि परलोकदुःखं । किमिति बहूनां दुःखिनां व्ययात् । दुःखक्षेति

---

[1] See *Çikṣâs.* 281, 4: varaṁ khalu punar aham eko duḥkhitaḥ syāṁ na cemе sarvasatvâ apâyabhûmiprapatitâḥ.

[2] utsûtra, *Nyâyavârttikatâtparyaṭîkâ*, 481. 7.—Abstract is new. Tib.: brtagpa-ni ma yin-no zhes...

प्रकृतं यच्छ्रूयतां संबध्यते[1]। यदुक्तं सुपुष्पचन्द्रेतिहत्तमे[2]।
तथा हि। अतीतेऽध्वनि रत्नपद्मचन्द्रविशुद्धाभ्युद्गतराजो नाम
तथागतोऽभूत्। स भगवान् बुद्धज्ञत्यं ज्ञात्वा चिरतरकालमव-
स्थाय परिनिर्वृतः। तस्मिंश्च परिनिर्वृते शासनाभ्यधिकसमये
राजा शूरदत्तो[3] नाम बभूव। तस्य रत्नावती नाम राजधानी। 5
तस्मिन् काले दृष्टिविपन्नाः सत्त्वाः[4]। तेषामनुकम्पार्थं बहवो
बोधिसत्त्वा उत्पन्नाः प्रव्रजिताः। ते च ततो राष्ट्रजनपदेभ्यो
निर्वासिताः। समग्रभद्रं नामारण्यवनखण्डमुपसृत्य विहरन्ति स्म
सार्धं सुपुष्पचन्द्रेण धर्मभाणकेन। अथ खलु सुपुष्पचन्द्रस्य
बोधिसत्त्वस्य सत्त्वान् करुणायमानस्य रहोगतस्य चेतसि वितर्कः 10
समुदपादि। यन्वहं जनपदराष्ट्रराजधानीर्गत्वा सत्त्वान् कुमार्ग-
प्रपन्नान् कल्याणे वर्त्मनि प्रतिष्ठापयामि। स तमर्थं स्वजन-
परिभ्यो निवेदयामास। तैर्निवार्यमाणोऽपि स्वयं च स्वापदं
प्रतिपद्यमानस्तस्य राज्ञोऽपि ततो वनखण्डाभिर्ज्ञगाम। स क्रमेण
धर्मं देशयन् तस्य राज्ञो राजधानीमनुप्राप्तो बहून् सत्त्वान् 15
राजपुरोमात्यपुरोहितप्रभृतीन्प्रकारं[5] विनीय सत्यपे व्यवस्थाप-

---

1 = bahūnāṁ duḥkhasya vyayāt. The fourth pāda of the stanza is translated in Tib. (26a 7): maṅ-poi sdug-bsnal zad-hgyur-phyir = bahuduḥkhasya vyayārtham, or bahūnām duḥkhavyayārtham.

2 See Rājendralāl Mitra (*Buddhist Literature of Nepal*, p. 217) on *Samādhi-rāja*. (Ch. xxxii) and Cowell's Cat. of Hodgson Coll., J.R.A.S. n. ser. viii. p. 6 (Ch. xxxv, Supuṣpa°).

3 Rājendralāl Mitra has: Suradatta; but Tib. = dpa-byin.

4 blta-ba-log-par gyur.

5 So Ms.—Tib.: ji-ltar hdul-bar thabs-rnams-pa du-mas: yathāvinayaṁ bahūpāyaiḥ...

वन्। तेन राज्ञा राजमार्गे दृष्टः। यद्दर्शनेन सद्यः स्वं च जनकायं तदावर्जितं प्रतिपद्य ईर्ष्याधूपितहृदयः। तदधार्यं स्वपुरुषानाज्ञापयामास। तांश्च तदधिसुखान् प्र[114b]तिपद्य मद्दिकं वध्यघातकमाज्ञापयामास। तेन तदाज्ञामनुवर्तमानेन करचरणादिच्छेदक्रमेणाचीर्णि च संदंशिकेनोद्धृत्य[1] जीविताद्व्यपरोपितः। यच तस्य भिक्षो राजमार्गगतस्य जीविताद्व्यपरोपितस्य प्रहारेऽनेकान्यद्भुतानि बभूवुः। तानि प्रतिपद्य च राजा भिक्षितं बोधिसत्त्व एवायं भिक्षुरिति परितापगतो बहुतरं परिदेवते स्म। इति सुपुष्पचन्द्रसेतिहृत्तकं संक्षिप्य कथितं। विस्तरेण पुनः समाधिराजसूत्रे निर्दिष्टमिति तत्रैवावधार्यं॥

न चापि कृपावतां परदुःखदुःखितां महदपि दुःखं बाधकमिति प्रतिपादयन्नाह।

एवं भावितसंतानाः परदुःखसमप्रियाः।
अवीचिमवगाहन्ते हंसाः पद्मवनं यथा॥ १०७[2]

एवं परात्मसमतया भावितसंतानाः। अनाभोगप्रवृत्तचित्तसंततयः। परदुःखेन समं तुल्यं प्रियं सुखहेतुर्येषां ते तथा[3]। आत्मसुखमपि परदुःखेन दुःखमेव येषामित्यर्थः।

---

1 See St. Pet. W. (saṁdaṁçikā).

2 = Çikṣās. 360, 9.—Prof. Bendall refers to Kāraṇḍavyūha, Ch. II. on which see Cowell, J. of Philology, 1875, n. 12.—Tib. (second pāda) gshan-gyi sdug-bshal shi dga-bas. [= Çamapriyāḥ.]

3 = gshan-gyi sdug-bshal shi-zhin ñams-dga-ba ste bde-baí rgyu... = paradukhkhaṁ çamayitvā prītiḥ sukhahetur.

तेऽनौपचिमवगाहन्ते परब्रह्मसमुद्भवं तदुःखं सुखमेव मन्यमानाः । एतदेवाह । इंद्राः पद्मवनं यथा । आनौपचिकमपि दुःखं सुखमेव परार्थे येषां ते केन दुःखहेतुनान्येन दुःखिनो भविष्यन्ति ॥

अपि च सुखमपि तेषामसाधारणमेवोपजायते परसुखेन । एतदुपदर्शयन्नाह ।

मुच्यमानेषु सत्त्वेषु ये ते प्रामोद्यसागराः ।
तैरेव ननु पर्याप्तं[1] मोक्षेणारसिकेन किं ॥ १०८[2]

दुःखबन्धनादिसंदुच्यमानेषु सत्त्वेषु सत्सु । ये ते इति । तेषामेवानुभवसिद्धलाभादिदंतया कथयितुमशक्याः । अत एव प्रामोद्यसागराः संतुष्टिसमुद्राः कृपावतां संतानेषु प्रादुर्भवन्ति । तैरेव प्रामोद्यसागरैः । पर्याप्तं तदन्यसुखवैमुख्यात् परि-समाप्तं [115ᵃ][3] + + + + + + + + + + + +

---

1 So *L*[2] and Commentary (=Tib. thob-pa).—Minaev has: paryantam.

2 =*Çikṣâ*. 360, 9: sattveṣu mucyamāneṣu...mokṣeṇâpy arasena kim.

3 The leaves containing the last part of the Commentary of the eighth chapter are lost—See the Appendix.

प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां प्रज्ञापारमिता नवमः परिच्छेदः[1] ।

ओं लोकपालाय नमः । ओं लोकेशाय नमः ॥[2]

यां[3] निर्व्यपतया निरुत्तरपदं[4] सर्वप्रपञ्चोज्झिता[5]
[6]प्रज्ञापारमितादिसंवृतिपदैराख्यायतेऽनाख्यया ।
यां सम्यक् प्रतिपद्य निर्मलधियो यान्त्युत्तमां निर्वृतिं
तां नत्वा विधिवत्करोमि विवृतिं तस्याः प्रसन्नैः पदैः ॥[7]
यचाचार्यो गुणनिधिरसौ प्राप्तिदेवः प्रकाशं[8]
वक्तुं प्रज्ञः प्रवचनमहाम्भोधिपारं प्रयातः ।

---

1 This part of the Commentary has been published by myself in Roman characters in my *Bouddhisme, Études et Matériaux*, (Bruxelles, Académie and London, Luzac 1898).

2 The first lines of this chapter down to the folio 129A (infra p. 343, l. 13) from a modern copy of the Maithil MS.—The invocation: *oṁ lokapālāya namaḥ, oṁ lokeçāya namaḥ*, is wanting in the Tibetan translation (fol. 205 b3) where we read: hphags-pa hjam-dpal gzhon-nur gyur-pa-la phyag-htsal-lo = *Mañjuçriye Kumārabhūtāya namaḥ*.

3 Tib. *gaṅ-dag* = ye; to be read: *gaṅ-zhig*, as in the third pāda.

4 Tib. *go-mchaṅ ldan* = niruttarapadavatī.

5 Ms. prapañcocchritā = spros-pa kun spaṅs.

6 According to the Tib. *prajñādipāramitā*.

7 Metre: Çārdūlavikrīḍita—The *pādas* are respectively rendered, in Tib. translation, by lines of 15, 17, 17, 19 syllables.

8 Ms. çāntidevaprakāço.

किं तस्यापैं सुतमतिरहं वक्तुमीप्सामपि
प्रज्ञाभ्यासात्सुसुतमसमं[1] यत्ततोऽस्मि प्रवृत्तः ॥[2]
न नाम का चिद्गुणसेवयागता
मतेर्न मेऽस्ति प्रतिभागुणोऽर्जितः ।[3]
तथापि यन्निश्चयनिषेवणाक्षमं[4]
यदेव मे तादृग्नि वाक् प्रसर्पति ॥

अथ यो नाम कश्चिद्गोचविग्रेषात्[5] पर्युपासितकल्याणमित्रः तथा चिजगत्पर्यापन्नसमस्तजनदुःखदुःखी सर्वप्राणभृतां निःशेषदुःखसमुद्धरणाशयः स्वसुखनिरपेक्षः[6] तत्प्रशमोपायभूतं बुद्धत्वमेव मन्यमानस्तत्प्राप्तिवाञ्छया समुत्पादितबोधिचित्तो[7] महात्मा [8]सौगतपदसाधनोपायभूतसंभारदयपरिपूरणार्थं क्रमेण दानादिषु प्रवर्तते । तस्य तथा प्रवर्तमानस्य [9]सम्यक् प्रति[- -]क्रमवस्था[129a][10] दानादयः प्रज्ञाविकलतया जगदर्थसंपादननिदानं बुद्धत्वं नावहन्तीत्यभिसंधाय । अवश्यं संसारदुःखनिर्मोचार्थिना प्रज्ञोत्पादनाय यतितव्यं । यथोक्तं ।

1 Ms. °svakṛtam.
2 Metre : Mandākrāntā.
3 Ms. matir mamāsti pratibhāguṇorjitā.—Tib. *bdag-la spobs-pai yon-tan bsags-pa yod-pa ma-yin-la.*
4 Forms like niṣevaṇā are common.
5 Tib. *rigs-kyi khyad-par hga-las* = kaç cit kasmāc cid gotra.°
6 According to the Tib. *duḥkha.*
7 Ms. *samupodita.*
8 Ms. *sauçatapada°*; Tib. *bde-bar-gçegs-pa bsgrubs-pai thabs-su gyur-pa.*
9 Ms. *samyak pratividṛçamathāsyāpi.*—Tib. zhi-gnas daṅ yaṅ-dag-par ldan-par gyur-pas.
10 The folios are numbered by letter and figure-numerals. Both here concord, but see p. 346 n. 6.

प्रमथेन विपञ्चनासुयुक्त[1] । इत्यादि ।

तच्च[2] प्रमथप्रतिपादनं श्रुतमिदानीं तदनन्तरप्राप्तां विपञ्चनां प्रज्ञापरनामधेयां प्रतिपादयन्नाह ।

इमं परिकरं सर्वं प्रज्ञार्थं हि मुनिर्जगौ ।
तस्मादुत्पादयेत्प्रज्ञां दुःखनिर्हरणिकाङ्क्षया ॥ १

इममिति यमनन्तरमिह ग्राह्ये लक्षणतः प्रतिपादितं दानादिकमिदन्तया प्रत्यक्षतया परामृशति । परिकरमिति परिवारं परिच्छेदं संभारमिति यावत् । सर्वमुक्तप्रकारमन्यच्च । प्रज्ञार्थं हि मुनिर्जगाविति संबन्धः । प्रज्ञा यथावस्थितप्रतीत्यसमुत्पन्नवस्तुतत्त्वप्रविचयलक्षणा सैवार्थः प्रयोजनं संबोधिहेतुभावोपनायकतया यस्य दानादिलक्षणस्य परिकरस्य स तथा तमिति । दानपारमितादिषु धर्मप्रविचयस्वभावायाः प्रज्ञायाः प्रधानत्वात् ।

तथा हि दानं संबुद्धबोधिप्राप्तये प्रथमं कारणं पुण्यसंभारान्तर्भूतत्वात् । तच्च ग्रीष्मसंतप्तस्येव सुगतिपरंपरा[3] सुख भोगोपकरणसंपन्नामावहदनुत्तरज्ञानप्रतिलम्भहेतुः । शीलमपि तद्विपक्षभूतप्रतिपक्षप्रतिपत्तया दानग्रीष्मसुप्ततमयं संभारमनुपालयन्ती सुगतत्वाधिगमाय संप्रवर्तते । एतच्च शुभं दानादि-

---

1 Ms. çamathena vipaçyanayā suyukta. This is the first pāda of viii. 4, where we have: vipaçyanāsuyukta, *metri causa*: but the Ms. M. ad viii. 4, gives the reading: °nayā.—Tib. *shi-gnas rab-tu ldan-pai lhag mthon-gis*, see infra. . . . . .

2 VIII. 4, foll.

चित्तसंभूतं पुण्यसंभाराख्यं ज्ञानादिवस्तूपजनितं च ज्ञान-संभाराख्यं वीर्यमन्तरेण न भवतीति तदुभयसंभारकारणतया सर्वावरणप्रहाणाय वस्तूपजायते । समाहितचित्तश्च यथाभूत-परिज्ञानमुत्पद्यत इति ध्यान[129b]पारमिताऽनुत्तरज्ञानहेतु-रुपपद्यते ।

एवमेते दानादयः षडपि संभूता अपि प्रज्ञामन्तरेण सौगतपदाधिगमहेतवो न भवन्तीति । नापि पारमिताव्यपदेशं लभन्ते । प्रज्ञासहितपरिग्रहिभावाः पुनरयमेतोदारप्रकृतितया तदनुकूलमनुवर्तमानास्तद्धेतुभावमधिगच्छन्ति । पारमिताना-मेवं च लभन्ते ।

तथा[1] दातृदेयप्रतिग्राहकादिचित्तयानुपलम्भयोगेन प्रज्ञा-परिशोधिताः सादरनिरन्तरदीर्घकालमभ्यस्यमानाः प्रकर्ष-पर्यन्तमुपगच्छन्तो ऽविद्याप्रवर्तितसकलविकल्पजालमखरचितं ज्ञेयज्ञेयावरणविनिर्मुक्तमुभयनैरात्म्याधिगमस्वभावं सर्वज्ञपर-चित्तसंपदाधारभूतं परमार्थतत्त्वात्मकं तथागतधर्मकायमभि-निर्वर्तयन्तीति प्रज्ञाप्रधाना दानादयो गुणा उच्यन्ते ।[2]

न चैतदस्ति । यदि प्रज्ञा प्रधानं दानादीनां सैव केवला संबोधिसाधनमस्तु किमपरैर्दानादिभिरिति । तद्ध्येषामुप-

---

1 Maith. Ms. has *tathā hi*.

2 Dh. S. cxv. *dvaraṣe dve*.

3 Tib. *ṣes-rab-ni gtso-bo yin-la sbyin-pa-la-sogs-pa ni phal-par brjod-do* = prajñaiva pradhānam, dānādayo guṇā . . . — *phal-pa* = usual, common, bad = prākṛta, guṇa; guṇa = quality = *yon-tan*.

योगश्च वर्णितत्वात् । केवलं नेत्रविकला एव दानादयः प्रज्ञाने-
त्रका[1] एव यथाभिमतां बौधतीं भूमिमभिसरन्तीति प्रज्ञोप-
नायका[2] उच्यन्ते । न तु प्रज्ञैव केवला सम्यक्संबोधिसाधनं ।
तस्माद्दानादिपरिकरः प्रज्ञार्थ इति सिद्धं ॥

सर्वकल्पनाविरहात्समारोपापवादान्तद्वयमौनात्[3] । [4]अग्रैच-
काग्र्यवाक्मनःकर्मक्षयक्षणमौनसमयोगाद्वा सुनिर्मुद्दो भगवान् ।
[5]विदुःखतादुःखितसर्वजगत्परित्राणाध्याशयो जगौ जगाद उक्त-
वानित्यर्थः । आर्यप्रज्ञापारमितादिसूत्रान्तेषु प्रज्ञार्थमुक्तवान्
क्लेश दानादिपरिकरं ।

यथोक्तमार्यशतसाहस्र्यां प्रज्ञापारमितायां । [130a][6] तद्य-
थापि नाम सुभूते सूर्यमण्डलं [7]चन्द्रमण्डलं च[7] चतुर्षु द्वीपेषु
कर्म करोति । चतुरश्च द्वीपाननुगच्छति । अनुपरिवर्तते ।
एवमेव सुभूते प्रज्ञापारमिता षडपि पारमितास्तु कर्म
करोति । षट् पारमिता अनुगच्छन्ति । अनुपरिवर्तते ।
प्रज्ञापारमिताविरहितत्वात्षट् पारमिताः पारमितानामधेयं
न लभन्ते ॥ तद्यथापि नाम सुभूते राजा चक्रवर्ती विरहितः

---

1 So Nep. Ms.; Maith. Ms. has: °*netrakā*.

2 So Maith. Ms.; Nep. Ms. has: *prajñopāyanāyaka*; Tib. çes-pa-la dren-pa.

3 According to Tib. °*agrahaṇād vā*.

4 = mi-slob-pai lus dan.

5 *triduḥkhatā*, see *M. Vyut.* § 112,5,6, 7.

6 The folio is numbered 130 (letter numeral) and 131 (figure).—The fol. 130 (figure) is really a part of the VIIIth Chapter.

7–7 Wanting in Nep. Ms.; but occurs in the Maith. Ms. and in the Tib.

चक्रवर्ती रत्नैश्वर्यवर्तिनामधेयं न लभते। एवमेव सुभूते पञ्च पारमिताः प्रज्ञापारमिताविरहितास्ता पारमितानामधेयं लभन्ते॥ तद्यथापि नाम सुभूते याः काश्चन क्षुद्रनद्यः सर्वास्ता येन गङ्गा महानदी तेनानुगच्छन्ति। ता गङ्गया महानद्या सार्धं महासमुद्रमनुगच्छन्ति। एवमेव सुभूते पञ्च पारमिताः प्रज्ञापारमितापरिग्रहीता येन सर्वाकारज्ञता तेनानुगच्छन्तीति विस्तरः॥

पुनश्चोक्तं। इयं कौशिक प्रज्ञापारमिता बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां दानपारमितामभिभवति शीलपारमितामभिभवति क्षान्तिपारमितामभिभवति ध्यानपारमितामभिभवति। [1]तद्यथापि नाम कौशिक आत्मत्राणं प्रार्थं वा सत्त्वं वा अपरिणायकानामभव्यं मार्गावतरणाय। क्षुतः पुनर्नगरानुप्रवेशाय। एवमेव कौशिक अचक्षुष्काः पञ्च पारमिता आत्मत्राणभूता भवन्ति विना प्रज्ञापारमितया अपरिणायिका विना प्रज्ञापारमितया अभव्या बोधिमार्गावतरणाय। क्षुत एव सर्वाकारज्ञतानगरानुप्रवेशाय। यदा पुनः कौशिक पञ्च पारमिताः प्रज्ञापा[130b]रमितापरिग्रहीता भवन्ति। तदेताः पञ्च पारमिताः सचक्षुष्का भवन्ति। प्रज्ञापारमितापरिग्रहीतास्वेताः पञ्च पारमिताः पारमितानामधेयं लभन्त इति विस्तरः॥ एवमन्यत्रापि यथासूत्रमवगन्तव्यं।

---

1 Cp. *Aṣṭasāhasrikā* p. 172 for a quasi-literal exposition of this very doctrine.

उक्तं च ।

सर्वपारमिताभिख्यं निर्मलाभिरनिन्दिते ।
चन्द्रलेखेव ताराभिरनुद्याताऽसि सर्वदा ॥[1] इति ॥

अथ वा । दृममिति समनन्तरप्रक्रान्तरूपं श्रमप्रधानात्मकं
5 प्रबन्धं[2] । परिकरमिति प्रज्ञासमुत्थापकतया तत्कारत्वसंद्योतं
पीठिकाबन्धं च[3] । प्रज्ञार्थमिति प्रज्ञैव पूर्वोक्तार्थः प्रयोजनं
साध्यतया यस्य तं । श्रमथपरिशोधितचित्तसंताने[4] प्रज्ञायाः
प्रादुर्भावात् । सुप्रशोधितचेते[5] सत्यनिष्पत्तिवत् ।

अथोक्तं शिक्षासमुच्चये । किं पुनरत्र श्रमथस्य भावनायां
10 यथाभूतज्ञानदर्शनशक्तिः । यस्मात्

समाहितो यथाभूतं जानातीत्युक्तवान्मुनिः । इति ॥[6]

एतदपि धर्मसंगीतावुक्तं[7] । समाहितचेतसो[8] यथाभूतदर्शनं

---

1 = *Aṣṭasāhasrikā prajñāpāramitā*, prefatory stanzas, 8.

2 Maithil Ms. *çamathātmakamathēpr°*; Nep. *çamathapr°*, and in margin *tmā arthaḥ*—Tib. zhi-gnas-kyi bdag-ñid-kyi rgyun-no.

3 According to the Tib. *°bandham vā.—saṁdoha = hthsogs = sāmagrī.—pīṭhikābandha* = gzhi.

4 Maithil Ms. *°cittacaitta°*; *°citta°* only, in Nep. and Tib.

5 *supraçodhita* = legs-par sbyaṅs-pa; *pariçodhita* = yoṅs-su dag-pa byas-pa.

6 See *Çikṣās*, p. 119-9 (*...çamasya .... prajānātīty avadan muniḥ*) and metrical observations, p. 403 (*Saṁy.-N.* III p. 13, *Mil.-p.* 39-3 have the same saying, with *pajānāti*; see also *Çikṣās.* 120-11–13: "Here a prose-saying is forced into verse")—*samāhito...* = Kārikā 9ª (see *Çikṣās.* p. XLI). Prof. Bendall's opinion—so far as the original reading is concerned—is confirmed by the quotation of this very passage, supra ad VIII. 4: *samāhito hy ....prajānātīty avadan muniḥ*. Compare Bhojarāja ad *Yogas.* I. 20: *samāhitacittaç ca bhāvyaṁ samyag vijānāti*, and *M. Vyut.* 81. 6: *samāhitacitto yathābhūtaṁ prajānāti, yathābhūtaṁ paçyati.*

7 This quotation follows in the *Çikṣāṣ* (119. 11).

8 *Çikṣās.° manaso.*—Tib. mñam-par bzhag-pai sems.

भवति । यथाभूतदर्शिनो बोधिसत्त्वस्य सत्त्वेषु महाकरुणा प्रवर्तते ।[1] इदं मया[2] समाधिसुखं[3] सर्वसत्त्वानां निष्पादयितव्यं । स तया महाकरुणया संचोद्यमानो ऽधिश्रीखनधिचित्तमधिप्रज्ञं च शिक्षा[:][4] परिपूर्णानुत्तरां[5] सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्यते[6] । इति विस्तरः ॥ 5

दिरिति यस्मात् प्रज्ञार्थं दानादिपरिकरं प्रभवात्मकपरिकरं वा मुनिर्जगौ तस्मादुत्पादयेत्प्रज्ञामिति योजनीयं । उत्पादयेदिति निष्पादयेत्साधात्कुर्यात्भावयेत्सेवयेदनुशीलयुर्यादा ॥

सा च प्रज्ञा द्विविधा हेतुभूता फलभूता च । हेतुभूतापि द्विविधा । अधिसुक्षिच[181 a]रितस्य च भूमिप्रविष्टस्य च बोधिसत्त्वस्य । फलभूता तु सर्वाकारवरोपेतसर्वधर्मशून्यताधिगमस्वभावा[7] ऽनिमित्तयोगेन[8] । तत्र प्रथमतो हेतुभूता[9] श्रुतचिन्ताभावनामयी[10] क्रमेणाभ्यासाद्भूमिप्रविष्टप्रज्ञां निर्वर्तयति । सा चापरापरभूमिप्रतिलम्भयोगेन प्रकर्षमभिवर्धयन्ती याव-

---

1 *Çikṣās.* has: *evaṁ cêṣya bhavati.*—Wanting in our Mss. and Tib.

2 *mukha* = ago; but see Kern, *Lotus*, 295, n. 1.

3 *Çikṣas.* has: *sarvadharmayathâbhûtadarçanam ca.*

4 See *Dh. saṁgraha* 140 (tisraḥ çikṣâḥ); the reference to *M. Vyut.* is wrong: read 36; and *Ang. N.* I. 235.—*çikṣâm*, according to *Çikṣâs.*

5 Supported by the Tib. (not by *Çikṣâs*).

6 Nep. Ms. has: bodhyate.—The *vistara* is to be found supra ad V. 54.

7 Nep. Ms. °*bhâvâ*°*ni*°.

8 Maithil Ms. has: °*vattvopetâ s*°... *âyogena*—The readings of the Nep. Ms. are supported by Tib.

9 According to the Tib. *ogyur-gyur-pa ni*—Nep. Ms. has: *hetubhûtâm*... ° *bhâvanâmayim*; Maithil Ms.: °*bhûtâ*, °*mayi*.

10 Cp. *M. Vyut.* 75; supra p. 5, n. 1 and V. 25.—*mayi* is wanting in Tib.

दुःखावरणविगमाल्लब्धकक्षकगजाजविगतपुनरुत्पत्तिभावप्रज्ञां निर्व्याहरति । अत एवाह दुःखनिवृत्तिकाङ्क्षयेति ।

दुःखस्य पञ्चगतिसंगृहीतस्वपरात्मगतस्य स्वात्मगतस्य च । सांसारिकस्य । जातिव्याधिजरामरणस्वभावस्य[1] प्रियविप्रयोगाप्रियसंप्रयोगपर्येष्यमाणलाभविघातलक्षणस्य । संक्षेपतः पञ्चोपादानस्कन्धात्मकस्य च । निवृत्तिः । निर्वाणं । उपशमः । पुनरुत्पत्तिधर्मकतया आत्यन्तिकसमुच्छेद इत्यर्थः । तस्याः काङ्क्षया अभिलाषेण च्छन्देनेति यावत् ॥

तथा हि विपर्याससंज्ञिनो ऽसत्सत्समारोपाभिनिवेशवशादात्मात्मीयपक्षप्रकृष्टेरयोनिशोमनसिकारप्रसूतो रागादिक्लेशगणः समुपजायते । तस्मात्कर्म । ततो जन्म । ततश्च व्याधिजरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाश्च प्रजायन्ते । एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य समुदयो भवति । तदेवमनुलोमाकारं प्रतीत्यसमुत्पादं सम्यक्प्रज्ञया व्यवलोकयतः । पुनस्तमेव निरात्मकमस्वामिकं मायामरीचिगन्धर्वनगरस्वप्नप्रतिबिम्बादिसमानाकारतया परमार्थतो निःस्वभावं पश्यतो यथाभूतपरिज्ञानात्तदिपक्षात्मतया मोहस्वभावमविद्याभवाङ्गं निवर्तते । अविद्या[131b]निरोधात्तन्मूलत्वाः संस्कारा निरुध्यन्ते । एवं पूर्वपूर्वस्य कारणभूतस्य निरोधादुत्तरोत्तरकार्यभूतस्य निरोधो वेदितव्यः । यावज्जातिनिरोधाज्जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौ-

---

1 Nep. Ms. ° *viprayogaapri* °— On this topic, see *M. Vyut.* 112.

र्मनश्चोपादानाच्च निरुध्यते। एवमत्र क्लेशतश्च भवतो दुःख-
स्कन्धस्य निरोधो भवति॥ [1]तथाविद्या सञ्चोपादानं च क्लेश-
वर्त्मनो व्यवच्छेदः[1]। संस्कारा भवश्च कर्मवर्त्मनो व्यवच्छेदः।
परिगृहीतान्यङ्गानि दुःखवर्त्मनो व्यवच्छेदः[2]। पूर्वापरान्त-
निरोधो निरोधवर्त्मनो व्यवच्छेदः। एवमेव त्रिवर्त्म निरा- 5
त्मकं[3] आत्मात्मीयरहितं[4] संभवति च संभवयोगेन[5] विभवति
च विभवयोगेन स्वभावाक्रकचापवटुम[6] इति। एतच्चोत्तरत्र
विस्तरेण युक्त्यागमाभ्यां प्रतिपादयिष्यते॥

तदेवं प्रज्ञया स्वप्नमायादिस्वभावं संस्कृतं प्रत्यवेक्षमाणश्च
सर्वधर्माणां निःस्वभावतया प्रतिपत्तेः परमार्थाधिगमात्सर्वाव- 10
णनिःक्लेशदोषराशिविनिवृत्तिर्भवतीति[7] सर्वदुःखोपशमहेतुः प्रज्ञो-
पपन्न इति॥

यथा च युक्त्यागमाभ्यां विचारयतो ऽविपरीतवस्तुतत्त्वप्रवि-

1—1 = *Daçabhūmaka*, quoted in *Çikṣās* 227-11 (with a varia lectio: *pari-çeṣaṁ duḥkhavartmano vyavacchedaḥ*).

2 = lam-du rnam-par-chad-de. Vibhūticandra has: lam gyi o=° *vartma syāt*.—There are three *Kāṇḍas* in the Pratītyasamutpāda, *kleçakāṇḍa*, *karma*°, *duḥkha*°; see *Pratītyasamutpādahṛdaya*, by *Nāgārjuna* (Tanjur, Mdo. XVII) which agrees with our text.

3 bdag med-pa ma yin te.

4 So Tib.—*ātmā* wanting in Maithil Ms.—*ātmā* deleted in Nep.

5 Nep. *saṁbhavati vāsam*°; Maithil *saṁbhavati* | a°.

6 Maith. *svabhāvo nala*°. On *kalāpa*, see infra ad IX 73, *Abhidh. saṅg.* (J.P.T.S. 1884) VI. 8, and *Çālistamba*.

7 Maith. has *savāsanā*°.—Tib. bag-chags-dan-bcas-pai ñes.

चक्षुः[1] समुपजायते। तदुपदर्शयितुं सत्यद्वयव्यवस्थानाय संवृतिरित्यादि।

संवृतिः परमार्थश्च सत्यद्वयमिदं मतं।
बुद्धेरगोचरस्तत्त्वं बुद्धिः संवृतिरुच्यते॥ २[2]

संव्रियत आच्छाद्यते यथाभूतपरिज्ञानं स्वभावावरणादाहृत-प्रज्ञाग्रणाज्ञानयेति[3] संवृतिः। अविद्या मोहो विपर्यास इति पर्यायाः। अविद्या असत्पदार्थस्वरूपारोपिका स्वभावदर्शनावरणात्मिका च सती संवृतिरुपपद्यते।

यदुक्तमार्यग्राक्षिसाम्मसये[4]। पुनरपरं तत्त्वे[5] ऽप्रतिपत्तिर्मिथ्या-प्रतिपत्तिरज्ञानमविद्येति। उक्तं च[6]।

अभूतं ख्यापयत्यर्थं भूतमाश्रित्य वर्तते।
अविद्या जायमानेव कामलातक्षुदुक्तिवत्[7]॥ इति॥

तदुपदर्शितं च प्रतीत्यसमुत्पन्नं वस्तुरूपं संवृतिरुच्यते। तदेव

---

1 The Nep. Ms. has: 'viparītavastu tattvanirakāçanāc cānayeti || saṁvṛtir avidyā (see infra l. 6). The lacuna is manifest; the Tib. translator exactly follows the Nepalese Ms.

2 The first line is quoted infra ad 107 (idaṁ smṛtam).

3 āvṛtaprakāçana—If āvṛta be right (query abhūta), it is to be translated adhyāropita, abhūta.—This sentence is passed over in Tib.

4 See Çikṣāsamuccaya and our forthcoming edition of the Çālistamba.

5 tattve, the second t by a second hand.

6 Quoted by Vibhūticandra (285 b 5): Snaṅ-bai-phreṅ-ba-las = from the Ālokamālā (?)

7 Tib. mig-ser-gyis ni gnod-pa bshin; Vibhūticandra mig-ser nad-la-sogs-pa bshin.—mig-ser = kāmalā (M. Vyut.)—See Dīthup., taṅk: kṛcchrajīvane, dauḥsthye = gnod-pa, nad-pa.

लोकसंवृतिसत्यमित्यभिधीयते लोकज्ञेव सं[132a]वृत्या तत्सत्य-मिति ज्ञात्वा ॥ यदुक्तं ।

मोहः स्वभावावरणाद्धि संवृतिः
सत्यं तथा ख्याति यदेव ज्ञापितं ।
जगाद् तत्संवृतिसत्यमित्यथौ
मुनिः पदार्थं ज्ञातकं च संवृतिं ॥ इति ॥[1]

सा च संवृतिर्द्विविधा लोकत एव । तथ्यसंवृतिर्मिथ्या-संवृतिश्चेति । तथा हि किं चिन्प्रतीत्यजातं नौकादिकं वस्तु-रूपमदोषवदिन्द्रियैरुपलभ्यं लोकत एव सत्यं । मायामरीचि-प्रतिबिम्बादिषु प्रतीत्यसमुपजातमपि दोषवदिन्द्रियोपलभ्यं यथास्वं[2] तीर्थिकसिद्धान्तपरिकल्पितं च लोकत एव मिथ्या । तदुक्तं ।

विनोपघातेन यदिन्द्रियाणां
यथामपि ग्राह्यमवैति लोकः ।
सत्यं हि तल्लोकत एव ज्ञेयं
विकल्पितं लोकत एव मिथ्या ॥ इति[3] ॥

एतत्तदुभयमपि[4] सम्यग्दृग्मार्गार्थां मृषा परमार्थदृग्मार्गां

---

[1] Metre Vaṁçastha.—This is the 28th stanza of the VI chapter of the *Madhyamakāvatāra*; see *Muséon* 1900 Aout (J. 2)—Quoted without reference by Vibhūticandra (285 b 5).

[2] Tib. ji-ltar mu-stegs-can-gyi raṅ-gi-grub-mthas.

[3] = *Madhyamakāvatāra*, VI. 25 (*Muséon*, loc. cit.), by Candrakirti.—Quoted by Vibhūticandra 286 a 1, from Nāgārjuna.

[4] So Nep. Ms.—Maith. Ms. has: *etad ubhayam* — Tib. de-ltar de gñi-ga yaṅ = *evaṁ tad ubhayam*.

संवृतिसत्याश्रीकत्वात् । एतत्समनन्तरमेवोपपत्त्या प्रतिपादयिष्यामः । तस्माद्विद्यावतां वस्तुस्वभावो न प्रतिभासत इति ॥

परम उत्तमोऽर्थः परमार्थः । अनेनेमं वस्तुरूपं यदभिगमात्सर्वावृतिवासनानुसंधिक्लेशप्रहाणं भवति । सर्वधर्माणां निःस्वभावता । शून्यता तथता भूतकोटिः । धर्मधातुरित्यादिपर्यायाः । सर्वस्य हि प्रतीत्यसमुत्पन्नस्य पदार्थस्य निःस्वभावता पारमार्थिकं रूपं । यथाप्रतिभासं सांवृतस्यानुपपन्नत्वात् ॥

तथा हि । न तावद्यथापरिदृश्यमानरूपेण सत्स्वभावो भावः । तस्योत्तरकालमनवस्थानात् । स्वभावस्य च सर्वदाऽनागन्तुकतया ऽविचलितरूपत्वात् । यो हि यस्य स्वभावः स कथं कदा चिदपि निवर्तेत । अन्यथा तस्य स्वभावताहानिप्रसङ्गान्निःस्वभाव[132b]तैव स्यात् । नापि स उत्पद्यमानः सत्स्वरूपेण कुतश्चिदागच्छति निरुध्यमानो वा क्व चित्संनिधिं गच्छति ॥ अपि तु हेतुप्रत्ययसामग्रीं[1] प्रतीत्य मायावदुत्पद्यते । तदैकक्षणतो निरुध्यते च । हेतुप्रत्ययसामग्रीं प्रतीत्य जातस्य[2] परायत्तात्मलाभस्य प्रतिबिम्बस्येव कुतः सत्स्वभावता ।

न च कस्य चित्पदार्थस्य परमार्थततो हेतुप्रत्ययसामग्रीतः सत्समुत्पत्तिः संभवति । तस्या अप्यपरसामग्रीजनितात्मतया

---

1 Yod-pai ran-bzhin.—Mss. °*svabhāvā bhāvāḥ* (°*vāt*) : no plural-sign in Tib.; compare *tasyottara*°.

2 *samagrīm*, wanting in Nep., given by Maith. and Tib.

3 Maith. adds *ca*.

परायत्तात्मलाभाया निःस्वभावत्वात् । एवमन्यत्रापि पूर्वपूर्वाणां स्वकारणसामग्रीजन्यतया निःस्वभावता द्रष्टव्या । इत्थं कारणानुरूपं कार्यमिच्छता कथं निःस्वभावात्स्वभावोत्पत्तिरभ्युपेतव्या । यदुक्तम् ।

मायया निर्मितं यच्च हेतुभिर्यच्च निर्मितं ।
याति तत्कुतः कुत्र याति चेति निरूप्यतां ॥
यदन्यसंनिधानेन दृष्टं न तद्भावतः ।
प्रतिबिम्बसमे तस्मिन् क्वचिमे सत्यता कथं ॥[1] इति ।

उक्तं च ।

यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातो
न तस्य उत्पादु स्वभावतो ऽस्ति ।
यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो
यः शून्यतां जानति सो ऽप्रमत्तः ॥[2] इति ।

[3]इति शून्येभ्य एव शून्या धर्माः प्रभवन्ति धर्मेभ्य इति ॥[4]

न च स्वपरोभयरूपहेतुनिबन्धनमहेतुनिबन्धनं वा भावस्य जन्मातिप्रेम्णसुपपद्यते[5] । तथा ह्यात्मस्वरूपं भावानां स्वजन्मनिमित्तं भवेत् । निष्पन्नमनिष्पन्नं वा भवेत् । न तावन्निष्पन्नस्य सतः स्वात्मनि कारणता । तस्य सर्वात्मना स्वयं निष्पन्नत्वात्

---

[1] = IX. 144, 145.

[2] *Anavataptahradāpasaṁkramaṇasūtra*, quoted in *Madh. Vṛtti* ad XIII. 2 et alias.

[3] *iti* given by both Mss.

[4] See infra ad IX. 108, and *Pañcakrama* 40.35.

[5] *atipeçala* = çin-tu-legs-pa.

क्व पुनरस्य व्यापारोऽस्तु । उत्पाद्यस्य पुनरस्यानिष्पन्नस्यान्यस्य स्वभावस्याभावात् । एकस्य चास्य निरंशत्वात् । [133a] न च पश्चादुत्पद्यमानस्यापरस्य तत्स्वभावता युक्ता । तन्निष्पन्नाव-निष्पन्नस्य तत्स्वभावत्वाभावात् । इति न स्वात्मनो निष्पन्नात्कस्य चिदुत्पत्तिरस्ति । न चापि स्वत उत्पत्तिपक्षे प्राङ्निष्पन्नं स्वरूपमितरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्कस्य चित्संभवति । नापि तद्-निष्पन्नस्वभावमाकाशकुशेशयसंकाशमशेषसामर्थ्यशून्यं स्वनिष्पत्तौ हेतुभावमुपगन्तुमर्हति । अन्यथा खरविषाणस्यापि स्वस्वभाव-जनकत्वप्रसङ्गात् ॥

नापि परत इति पक्षः । आदित्यादप्यन्धकारस्य सर्वस्माद्वा सर्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । जनकाजनकाभिमतयोर्विवक्षितकार्या-पेक्षया परत्वाविशेषात्[1] । [2]अन्यजनकैकत्वैकसंततिप्रतिनियमो ऽप्यनुत्पन्ने कार्ये काक्वनिकतया वस्तुतो न संगच्छते । न चागतावस्थितधर्मापेक्षया कार्यादिव्यवहारो वास्तवः । अर्थ-स्वभावसद्भावस्य[3] निरूपयिष्यमाणत्वात् । नापि बीजावस्थासु विद्यमानाङ्कुरापेक्षया बीजस्य परत्वमकाक्वनिकमस्ति । कारणे कार्यास्तित्वस्य निषेत्स्यमानत्वात् । यच्च परिदृश्यमानमेव रूपं विचारतो नावतिष्ठते तच्चागतादिषु संभावितस्य का चिन्ता ॥

---

[1] According to the Tib. ° *aviçeṣāc ca.*

[2] rgyu[d] gcig-pa-so-sor-ñes-pa = °*janakaikasaṃtati*° — *ekatva* is wrong.

[3] Nep. *atha*°; Maith. *sukha*°; Tib. dṅos-poi raṅ-bzhin-du yin-par dpyod-par hgyur-bai-phyir-ro.

नाप्युभयत इति पक्षः । प्रत्येकपक्षोक्तदूषणानुद्धिनदोषप्रसङ्गात् । कार्यानुत्पत्तौ चोभयरूपस्य हेतोः परमार्थतो ऽभावात् । उत्पत्तौ वा न किं चिज्जनयितव्यमस्तीति कुतोभयरूपस्य हेतोर्व्यापारः स्यात् ॥

नाप्यहेतुत इति विकल्पः । यतो नायं प्रसज्यप्रतिषेधात्तथा ऽहेतुत इति युज्यते । अहेतुकत्वे हि भावानां हेत्वकाङ्क्षणिकमाभावप्रसङ्गः स्यात् । नित्यं सत्त्वासत्त्वप्रसङ्गो वा । उपेक्षार्थिनां प्रतिनि[133b]यतोपायानुष्ठानं च न स्यात् । प्रधानेश्वरादीनां कारणत्वे ऽस्य प्रतिषेधस्येष्यमाणत्वात्[1] । तस्माहेतुतो भावाः स्वभावं प्रतिलभन्ते ॥

तस्माच्च स्वपरोभयरूपहेत्वहेतुभ्य उत्पन्ने सत्स्वभावा भावाः । तदुक्तं ।

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।
उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्व चन के चन ॥ इति ॥[2]

एकानेकस्वभावविचारणयापि सर्वभावानां स्वभावविकल्पात्च सत्स्वभावत्वं । तस्मात्स्वप्नमायाप्रतिबिम्बादिवदिदंप्रत्ययतामात्रमेव[3] अविचारमनोहरमस्तु किमिह सर्वदुःखहेतुना भावाभिनिवेशेन प्रयोजनं ॥ अत्र दृढमर्थस्य तत्त्वं ।

---

1 ... sogs-pa-rnams rgyu-yin-pa-ñid hdi hgog-par hgyur-bai phyir-ro.

2 = *Madhyamakamūla* I. 1. (See *Madhy. Vṛtti*, p. 12, l. 13, Bibl. Buddh.)

3 rkyen-las byuñ-ba tsam-ñid hdi = *idaṁ pratyaya°*; but on the compound *idaṁpratyayatāmātra*, see *Madh. Vṛtti*, p. 9, n. 7, 8, and infra Index.

निःस्वभावा अमी भावास्ततः स्वपरोदिताः ।
एकानेकस्वभावेन वियोगात्प्रतिबिम्बवत् ॥[1]

एवं निःस्वभावतैव सर्वभावानां निजं पारमार्थिकं रूपमवतिष्ठते ॥ तदेव प्रधानपुरुषार्थतया परमार्थ उत्कृष्टं प्रयोजनमभिधीयते ॥

अत्रापि नाभिनिवेष्टव्यं । अन्यथा भावाभिनिवेशो वा शून्यताभिनिवेशो वेति न कश्चिद्विशेषः । उभयोरपि कल्पनात्मकतया सांवृतत्वात् । न चाभावस्य कल्पितस्वभावतया किंचित्स्वरूपमस्ति । न च भावनिवृत्तिरूपोऽभावो निवृत्तेर्निःस्वभावत्वात् । यदि च भावस्यैव कश्चित्स्वभावः स्यात् तदा तत्प्रतिषेधात्माऽभावोऽपि स्यात् । भावस्य तु स्वभावो नास्तीति प्रतिपादितमेव । अतो न भावनिवृत्तिरूपोऽभावो नाम कश्चित् । न च भावाभावयोरुत्क्रमेणाश्रये प्रतिपादिते तदुभयसंकीर्णात्मता[2] संभवति । उभय[134ᵃ]प्रतिषेधस्वभावता वा । भावविकल्पस्यैव सकलविकल्पनिबन्धनत्वात्तस्मिन्निराकृते सर्व एवामी एकप्रहारेण निरस्ता भवन्तीति । तस्मात् ।

न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकं[3]
किंचिदभिनिवेशविषयतया मन्तव्यं । तदुक्तमार्यप्रज्ञापारमितायां[4] । सुभूतिराह । दृढायुष्मन् प्रारदतीपुत्र बोधिसत्व-

---

1 *udita* = smras-pa = said to be *sva* or *para*.
2 *Mss. saṁkīrṇatātmatā*.
3 *pya* omitted by Nep.—See infra p. 359, l. 10.
4 Comp. *Aṣṭasāhasrikā*, 190. 10.

यानिकः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इत्थमनुप्रज्ञो रूपं शून्यमिति प्रजानाति यद्वः । वेदनां शून्यामिति संजानाति यद्वः । संज्ञां शून्यामिति संजानाति यद्वः[1] । संस्कारान् शून्यामिति संजानाति यद्वः । विज्ञानं शून्यमिति संजानाति यद्वः । एवं चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं जिह्वा कायो[2] मनः । यावत्सर्वधर्मशून्यतां शून्यामिति संजानाति यद्व इति विस्तरः ॥

उक्तं च ।

सर्वसंकल्पहानाय शून्यताभूतदेशना ।
यस्य[3] तस्यापि यद्यस्यादवस्तादितः ॥ इति[4] ।
न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकं ।
चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥ इति[5] ।

एवं चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमादिशान्तमनुत्पन्नमनिरुद्धमनुच्छेदाशाश्वतादिस्वभावतया निःप्रपञ्चत्वादाकाशवदासङ्गानामनास्पदमग्रेषं[6] विश्वमुत्पश्याम इति ॥

सत्यद्वयमिदं मतमिति । किं तत् । संवृतिः परमार्थश्चेति

---

[1] This clause is wanting in Mss.— given by Tib.

[2] So Mss. *jihvā kāyo.*

[3] Nep. has *yaçca* (second hand).

[4] Quoted infra ad IX. 33.—*iti* wanting in Nep.

[5] Quoted in *Subhāṣitasaṁgraha* (fol. 17) from Saraha, *Muséon*, 1903, IV, p. 389—See *Sarvadarç.* p. 14, l. 15, and our translation note 58 (*Muséon*, 1901, II, p. 174.)

[6] So Maith.—Nep. has *asaṁgandāsaṁgam.*—Tib. chags-pa-med-pa gnas-med-pa = *asaṁgam anāspadam.*—*viçva* = hgro-ba = *jagad.*

पञ्चाद्योत्पन्नीयं । भूतमिदं ब्राह्मणी आवपनमिदं सुष्टिर्वेति यथा ।[1]

संवृतिरेकं सत्यमविपरीतं । परमार्थश्चापरं सत्यमिति । चकारः सत्यतामात्रेण ऽतुल्यबलतां समुच्चिनोति । तत्र संवृतिसत्यमवितथं रूपं लोकस्य । परमार्थसत्यं च सत्यमविसंवादकं तत्त्वमार्याणामिति विशेषः । इत्थं विशेषोपदर्शनार्थो ऽपि युक्तश्चकारः ॥

एतदुक्तं भवति । सर्व एवामी आध्यात्मिका बाह्या[श्च][2] भावा[134b]: स्वभावद्वयमाबिभ्रतः समुपजायन्ते । यदुत सांवृतं पारमार्थिकं च । तच्चैकमविद्यातिमिरावृतबुद्धिलोचनानाम्[3] अभूतार्थदर्शिनां[4] पृथग्जनानां मृषादर्शनविषयतया समादर्शितात्मसत्ताकं । अन्यत्प्रविचयाञ्जनप्रलाकोद्घातितविद्यापटलसत्यज्ञाननयनानां[5] तत्त्वविदामार्याणां[6] सत्यदर्शनविषयतयोपस्थितस्वरूपं[7] ।

तदेतत्स्वभावद्वयं सर्वे पदार्था धारयन्ति । अनयोश्च स्वभा-

---

1 Grammatical instances wanting in Tib.—*muṣṭika*, masc. only in P.W.—Maith. has *sṛtam, vastriketi*.

2 According to Tib.—Nep. *ādhyātmikā bāhyā bh°* ; Maith. *°kā vā bā °*.

3 *buddhi*, wanting in Nep. and Tib. ; but on the relations of Tib. and Nep. see

4 Nep. and Tib.: *abhūtārtma°*.

5 Maith. *° paṭalākulas.°*

6 According to Tib. *samyagjñāna.°*

7 So Nep. and Tib.—Maith. *° viṣayatayā samādarśitātmasattākam anya t pravicayāya sthitarūpam.*

यथोर्णनाभादृशां वाग्विज्ञानां यो विषयस्तथतासंवृतिसत्यं । यच्च सम्यग्दृशामधिगततत्त्वानां विषयस्तत्परमार्थसत्यमिति अवधारणं ज्ञापयितुं । उक्तञ्च ।

सम्यग्दृशादर्शनलक्षणभावं
रूपदयं विशति सर्वभावाः ।
सम्यग्दृशां यो विषयः स तत्त्वं
त्वथोर्णनाभां संवृतिसत्यमुक्तं ॥ इति ॥[1]

इति द्वयोः वस्तुदाचो द्वयमिति युज्यते । ततमिति संगतं । तेषां । प्रत्येकावरणविधां बुद्धानां भगवतां तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां सम्यग्दृशामार्यश्रावकप्रत्येकबुद्धबोधिसत्त्वानां च । इदमेव सत्यं तथ्यमिति । अवधारणार्थोऽपि युज्यते यथा [illegible]दुक्तं ।

[illegible] सत्ये वस्तुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।
लोकसंवृतिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥ इति ।[2]

[3]पितापुत्रसमागमे चोक्तं ।

सत्य द्वये द्वुवि लोकविदूनां
[4]दिष्ट खयं अनुशिल परेषां ।

---

1 = *Madhyamakāvatāra*, VI. 23. (See *Muséon*, loc. cit.)

2 = *Madhyamakamūla*, XXIV. 8 (See *Madhy. vṛtti*).

3 = Yab-sras-mjal-ba — See supra VI. 14.— All passages known hitherto are in prose.

4 *diṣṭa* = *dṛṣṭa* = guigs. Tib. has: *tsayé paramèd açrutya svayaṁ dṛṣṭam* — For sonnsion *diṣṭa svayaṁ açrutva*.

संवृति था च तथा परमार्थो
सत्यु न सिध्यति किं च द्वतीयु ॥ इति ॥

ननु चत्वार्यार्यसत्यानि दुःखसमुदयनिरोधमार्गलक्षणान्यभिधर्मे कथितानि भगवता । तत्कथं द्वे एव सत्ये इति । सत्यं । किं तर्हि वैनेयजनाशयानुशयवशादेते[1] द्वे ए[135a]व[2] चत्वारि कृत्वा कथितानि । अमीषां द्वयोरेवाक्तभावात् । तथा हि दुःखसमुदयमार्गसत्यानि संवृतिस्वभावतया संवृतिसत्ये ऽन्तर्भवन्ति । निरोधसत्यं तु परमार्थसत्य इति न कश्चिद्विरोधः ॥

स्यादेतत्संवृतिरविद्योपदर्शितात्मतया[3] ऽभूतसमारोपस्वरूपत्वाद्विचाराक्षतत्वो[4] विशीर्यमाणापि कथं सत्यमिति । एतदपि सत्यं । किं तु लोकाध्यवसायतः संवृतिसत्यमित्युच्यते । लोक[5] एव हि संवृतिसत्यमिह[6] प्रतिपन्नः । तदनुवृत्त्या भगवद्भिरपि तथैवानपेक्षिततत्त्वार्थिभिः[7] संवृतिसत्यमुच्यते । अत एव लोकसंवृतिसत्यं चेति शास्त्रे ऽपि विशेष उक्त[8] आचार्यपादैः । वस्तुतस्तु परमार्थ एवैकं सत्यमतो न का चित्संवृतिरिति ॥

---

1 *bsam-pa dan bag-la-ñal-gyi dban-gis*: in conformity to the anuçaya and to the âçaya .....

2 The folio numbered 135 (letter-numeral) is wanting.—We give this portion from the Maith. Ms.

3 *âtma* wanting in Tib.

4 Ms. *vicarâd bhûtaço*—Tib. *lan-brgya-phrag-du ñams-par-gyur-na.*

5 Ms. *lokâ eva ... pratipannâḥ.*

6 *saṁvṛti°*, supported by Tib.

7 So Ms.— Tib. *bcom-ldan-hdas-kyis kyan de-kho-nai don de-ñid btan-sñoms-su bshag-nas.*

8 Ms. *uktam âryâcâryapâdaiḥ.*—*Çâstra* = *Madhyamakamûla* XXIV. 8—Âcârya = Nâgârjuna.

यथोक्तं भगवता । एकमेव भिक्षवः परमं सत्यं यदुताप्रमोषधर्मं निर्वाणं सर्वसंस्काराश्च मृषा मोषधर्माण इति[1] ॥

सत्यद्वयमिदमुक्तं । तथाविधोपप्लुतचेतसां तत्स्वभावतया संवृतिसत्यमिति प्रतीतं । परमार्थसत्यं तु न ज्ञायते कीदृक्किंस्वभावं किंलक्षणमिति । अतो वक्तव्यं तत्स्वरूपमिति । अत आह बुद्धेरगोचरस्वात्त्वमिति ।

बुद्धेः सर्वज्ञानानां । समतिक्रान्तसर्वज्ञानविषयत्वाद्गोचरः । अविषयः । केन चित्प्रकारेण तत्सर्व[बुद्धि]विषयीकर्तुं[2] न शक्यत इति यावत् । इति कथं तत्स्वरूपं प्रतिपादयितुं शक्यं । तथा हि सर्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तस्वभावं परमार्थ[सत्य]तत्त्वं[3] । अतः सर्वोपाधिशून्यत्वात्कथं[4] कथा चित्कल्पनया पश्येत । कल्पनासमतिक्रान्तस्वरूपं च शब्दानामविषयः । विकल्पजन्मानो हि शब्दा[5] विकल्पाधियामविषये [न] प्रवर्तितुमुत्सहन्ते । तस्मात्सकलविकल्पाभिलापविकलत्वादनारोपितमसांवृतमनभिलाप्यं परमार्थतत्त्वं कथमिव प्रतिपादयितुं शक्यते । तथापि भाजनलोकजनानुग्रहार्थं [परिकल्पमुपादाय][6] संवृत्या निदर्शनोपदर्शनेन किं चिदभिधीयते ॥

---

1 Quoted *Madhy. vṛtti.* (Bibl. Buddh.), p. 41.4, n. 2 — The Ms. has *yadvat promopadharmaṇi bijam.*

2 Ms. *tatsarva .. viṣayikartum.* Tib. *blo de thams-cad-kyis.*

3 ° *satya,*° from Tib.

4 *upādhi* = khyad-par.

5 Ms. *çabdān .... utsahate.*

6 Ms. *tadbhāvanāsaṁvṛtyā.* Tib. *yoṅs-su-brtag-pa bzuṅ-nas kun-rdzob-kyi bden-pa dpe ñe-bar-* = *saṁvṛtisatyanidarçana.*°

यथा तिमिरप्रभावात्तैमिरिकः[1] सर्वमाकाशदेशं केशोण्डुक-मक्षितमिवतो सुखं विक्षिपन्नपि पश्यति । तथा सुर्वनमदेत्यातैमिरिकः किमयं करोतीति तत्समीपमुपसृत्य तदुपलभ्य केशप्रविक्षिप्तलोचनो ऽपि न केशानतिमुपलभते । नापि तत्के-
5 शाधिकरणान् भावाभावादिविशेषान् परिकल्पयति । यदा पुनरसौ तैमिरिको ऽतैमिरिकाय स्वाभिप्रायं प्रकाशयति केशानिह पश्यामीति[2] । तदा तदिकल्पापसारणाय तस्यै यथा-भूतमसौ ब्रवीति । नास्य केशाः सन्तीति तैमिरिकोपलब्धानु-रोधेन प्रतिषेधपरमेव वचनमाह । न च तेन[3] तथा प्रतिपाद-
10 यतापि कस्य चित्प्रतिषेधः कृतो भवति विधानं वा । तस्य केशानां तत्त्वं यत्तैमिरिकः पश्यति तत्तातैमिरिकः[4] ॥

एवमविद्यातिमिरोपघाताद्तत्त्वदृशो बाला यदेतत्स्कन्ध-धात्वायतनादिस्वरूपमुपलभन्ते[5] तदेषां सांवृतं रूपं । तानेव स्कन्धादीन्येन स्वभावेन[6] निरस्तसमस्तविद्यावासना बुद्धा भग-
15 वन्तः पश्यन्ति । अतैमिरिकोपलब्धकेशवद्भ्रमनाशेन[7] । तदेषां परमार्थसत्यमिति ।

---

1 Ms. *timirasvabhāvāt*.—Tib. rab-rib-gyi mthus.

2 Tib. = *heṣē iha santīti*.

3 Tib. de-rnams-kyis = *taiḥ*.

4 According to the Tib.—Ms. *yad ataimirikaḥ ... tan na taimirikaḥ*.

5 So Ms.; Tib. = °*upaghātāt tattvadṛço ..... svarūpaṁ nopalabhante*.—*na upalabhante* is wrong; *tattvadṛço* very questionable.

6 Tib. *de-bshin gaṅ-gis* — Query *raṅ-bshin*.

7 Tib. = *ataimirikadarçanenaṅgena*. — °*upalabdhabheça*°, given by Maith. Ms., is doubtful.

यदाह आर्यविमु ।

चित्तचित्तं चलमिरप्रभावात्[1]
ज्ञेयादिरूपं चितचं तदेव ।
येनात्म[136a]ना[2] पश्यति शुद्धबुद्धि-
ज्ञानत्वमित्येवमिहाप्यवैहि ॥ इति ।[3] 5

इति परमार्थतोऽनाश्रवमपि परमार्थतत्वं बुद्धानुशासनेन संवृतिसमुपादाय कथं चित्तचित्तं । न तु तद्ग्रेवसंवृतव्यवहार-विरहितस्वभावं वस्तुतो वक्तुं प्रक्रान्त इति ॥ यदुक्तं ।

अनक्षरस्य धर्मस्य श्रुतिः का देशना च का ।
भूयते देश्यते चार्थः समारोपाद्यनक्षरः ॥ इति[4] । 10

तस्मान्नाश्रवव्यवहारमन्तरेण परमार्थो देश्यते । परमार्थ-देशनावगमाच्च परमार्थाधिगमो भवति । तस्मात्तदुपायत्वात् । यदुक्तं आर्यैः[5]

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते ।
परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥ इति 15

[6]एवं परमार्थदेशनोपायभूता परमार्थाधिगमहेतुरुक्त इति[6] । अन्यथा तत्र देशयितुमप्रवृत्तत्वात् ॥ नन्वेवं तथाविध-

---

1 Ms. svabhārat.

2 The letter and figure-numerals concord again, as the lacuna has not been noticed by the second hand (figure-numerals).

3 = *Madhyamakavatāra*, VI. 29.— Çāstravid = Candrakirti.

4 Quoted with the reading *deçyate cāpi* in *Madhy. vrtti*, ad XV. 2 (fol. 78 b), *uktaṁ bhagavatā* — Our Tibetan version has *don*, supporting *deçyate sārthaḥ*.

5 = *Madhyamakamūle*.— This stanza = XXIV. 10.

6.6 Wanting in Maith.— Given by Nep. and Tib.

अपि तथाविधबुद्धिविषयः परमार्थतः किं न भवतीत्याह । बुद्धिः संवृतिरुच्यत इति । सर्वा हि बुद्धिरालम्बननिरालम्बन-तया[1] विकल्पलक्षणा । विकल्पश्च सर्व एवाविद्यालक्षणः । अव-स्तुग्राहित्वात् । यदाह ।

विकल्पः स्वयमेवायमविद्यारूपतां गतः । इति ।[2]

अविद्या च संवृतिः । इति नैव का चिद्बुद्धिः पारमार्थिक-रूपग्राहिणी परमार्थतो युज्यते । अन्यथा सांवृतबुद्धिग्राह्यतया परमार्थरूपतैव तस्य स्यात् । परमार्थस्य वस्तुतः सांवृतज्ञाना-विषयत्वात् ॥

तच्च वेदसूक्तं भगवतार्थसत्यद्वयावतारे । यदि हि देवपुत्र परमार्थतः परमार्थसत्यं कायवाङ्मनसां विषयतामुपगच्छेत् । न तत्परमार्थसत्यमिति संख्यां गच्छेत् । संवृतिसत्यमेव तद्भ-[136b]वेत् । अपि तु देवपुत्र परमार्थसत्यं सर्वव्यवहारसमति-क्रान्तं निर्विशेषं । असमुत्पन्नमनिरुद्धं । अभिधेयाभिधानज्ञेय-ज्ञानविगतं । यावत्सर्वाकारवरोपेतसर्वज्ञज्ञानविषयभावसमति-क्रान्तं[3] परमार्थसत्यमिति विस्तरः ।

अत एव तद्विषयः सर्वकल्पनानां यद्भावाभाव[स्व]परभाव-सत्यासत्यग्राह्यतोच्छेदनित्यानित्यसुखदुःखशून्यशून्यात्मानाना-

---

1 °*nirālambana*° wanting in Maith.— Tib. has snaṅ-ba daṅ mi snaṅ-ba-ñid-kyis = *ābhāsānābhāsatayā*.

2 Prose in our Tib. version, but metrical in Vibhūticandra's Commentary.

3 °*viṣayabhāva*°, *bhāva* wanting in Tib. *yul-las hdas-pa*.

त्मशून्याशून्यत्वसंकीर्णैकत्वान्यत्वोत्पादनिरोधादयो[1] विशेषाश्चासंख्या न संभवन्ति । अमीषां सांवृतधर्मत्वात् ॥

एतदुक्तं भगवता पितापुत्रसमागमे[2] । एतावदेव ज्ञेयं यदुत संवृतिः परमार्थश्च । तच्च भगवता शून्यतः सुदृष्टं सुविदितं सुसाक्षात्कृतं । तेन सर्वज्ञ इत्युच्यते । तच्च संवृतिलोकप्रचारतस्त्यागतेन दृष्टा । यः पुनः परमार्थः सोऽनभिलाप्यः । अनाख्येयः । अपरिज्ञेयः । अविज्ञेयः । अदेशितः । अप्रकाशितः । यावदक्रियः । अकरणः । यावन्न लाभो नालाभो न सुखं न दुःखं न यशो नायशो न रूपं नारूपमित्यादि ।

इति प्रत्यक्षमितसमस्तसांवृतवस्तुविशेषमशेषोपाधिविविक्तमुक्तमनन्तवस्तुविस्तरव्यापिज्ञानालोकावभासितान्तरात्मना भगवता परमार्थसत्यमिति । तदेतदार्याणामेव स्वसंविदितस्वभावतया प्रत्यात्मवेद्यं । अतस्तदेवात्र[3] प्रमाणं । संवृतिसत्यं तु लोकव्यवहारमाश्रित्य प्रकाशितं । तदेवं यथावद्विभागतः सत्यद्वयपरिज्ञानाद्विपरीतो धर्मप्रविचय उपजायते ॥

एवं संवृतिपरमार्थभेदेन द्विविधं सत्यं व्यवस्थाप्य तदधिगतस्य लोकोऽपि द्विविध एवेत्युपदर्शयन्नाह [137ᵃ] । तच्च लोक इत्यादि ।

---

1 ° abhāvasvapara°, *sva* from Tib. *raṅ daṅ gshan-gyi dños-po.*— *lakṣaṇa* wanting in Tib. — *gcig daṅ du-ma daṅ = ekatvanānātva.*

2 The same quotation occurs infra ad IX. 155.

3 So Nep.— Maith. *ta eva.*— Tib. *de ñid.*

तत्र लोको द्विधा दृष्टो योगी प्राज्ञतकस्तथा ।
[1]तत्र प्राज्ञतको लोको योगिलोकेन बाध्यते ॥ ६

तत्र तयोः संवृतिपरमार्थसत्ययोरधिकृतो[2] व्यवस्थितस्तत्त्व-प्रतिपत्तेति यावत् । लोको जनः । द्विधा द्विप्रकारः । संवृति-परमार्थसत्यवेदी । लोक इति वस्तुदायवचनं । तेन राशिरय-मित्यर्थः । दृष्ट इति प्रतिपन्नः । पुंस्त्वरागमाह । कथं ज्ञाता द्विधेत्याह योगी प्राज्ञतकस्तथेति । योगः समाधिः सर्वधर्मा-नुपलम्भलक्षणः[3] । सोऽस्यास्तीति योगी । लोक इत्येकः प्रकारो राशिः । तथा प्रज्ञप्तिः संसारप्रवृत्तेः कारणमविद्या दृष्टा । तया ज्ञात इति प्राज्ञतः । प्राज्ञत एव प्राज्ञतको[4] लोक इति द्वितीयः । तत्र योगी प्रधानतत्त्वमविपरीतं पश्यति । प्राज्ञत-कस्तु विपर्यस्तं वस्तुतत्त्वं पश्यति[5] भ्रान्तत्वात् ।

स्यादेतत् । उभयोरपि यथास्वं तत्त्वदर्शित्वात्कुतः पुन-रनयोर्भ्रान्तिमानस्तु य एवान्यतरेण बाध्यते । कः पुनरनयोः केन बाध्यत इत्याह तत्रेत्यादि । तत्रेति सप्तम्या वस्तुदाय-निर्देशः । निर्धारणे च सप्तमी[6] । तत्र तयोर्योगिप्राज्ञतकयो-

---

1 With this line and the following one (4 A.) compare Aryadeva's *Cittaviçuddhiprakaraṇa*, 83 (J.A.S.B. LXVII, p. 182): yathā prākṛtako .....

2 dbaṅ-bar-gnas-pa.

3 Maith. ° *anupalambhaçūnyatā*°—° *çūnyatā* ° wanting in Tib.

4 *ghal-pa ñid ghal-pa yin-la hjig -rten.*

5 Maith. has *adhyavasyatīti*; but Tib. *mthoṅ.*

6 *bdun-pai-mtha-can sbyin-bcaṅ-bai tshig daṅ dmigs-byis dgar-ba-la bdun-pao.*

लोकयोर्भेदे प्राकृतको लोकः प्राकृतकत्वाद्या वस्तुद्वारा-निर्धार्यते। निर्धार्यं च बाध्यत इति बाधनं विधीयते[1]॥ नेनेत्यपेक्षायामाह योगिलोकेनेति। योग्येव लोको योगि-लोकः। तेन बाध्यत इति विपर्यस्तमतिर्व्यवच्छाद्यते। अयं धौविग्नेयेनेति योजनीयं[2]। न तु योगी प्राकृतकेन बाध्यते। 5

दृष्टमिहाभिमतं। यथा विभ्रमाक्षिप्तसद्भावं तिमिरोपप्लुत-चक्षुषो ऽसद्भूतकेशोण्डुकादिदर्शिनो ज्ञानं यथावस्थितवस्तुतत्त्व-ग्राहिणो ऽतैमिरिकज्ञानेन[3] बाध्यते। न तथा तैमिरिकज्ञाने-नातैमिरिकज्ञानं बाध्यते। एवमविद्यातिमिरदूषितबुद्धि-चक्षुषो[4] विपरीतवस्तुस्वरूपग्राहिणः प्राकृतकस्य ज्ञानं प्रज्ञा- 10 पारमिताक्षान्तिविगतमलाशयज्ञानचक्षुषो[5] भावनिर्जिततत्त्ववेदिनो योगिलोकस्य ज्ञानेन बाध्यते। न पुनरितरज्ञानेन योगि-ज्ञानमिति।

तथा चोक्तं[6]।

न बाध्यते ज्ञानमते[137b]रिराणां 15
यथोपलब्धं[7] तिमिरेक्षणानां।

---

1 Maith. *nirdhāryate bādhyate bādhena vidhīyate.* — Tib. dmigs-kyis bsal-ba yin-te dmigs-kyis bsal-nas kyaṅ gnod ces-pa ni gnod-par brjod-de.

2 See infra p. 370 l. 11.

3 Maith. adds. *taimirikajñānam.*

4 °*buddhi*° wanting in Nep., given by Maith. and Tib.

5 Śes-rab chus bkrus-pai mtshan-ñid-can dri-ma daṅ bral-ba.

6 *Madhyamakāvatāre*, VI. 27.

7 So Nep.— Maith. °*labdhiṁ*.—See infra p. 378, l. 14.

तथागतज्ञानमिरञ्जनानां
धियाऽपि बाधा न धियोऽमलाया: ॥ इति ॥

तज्ज्ञानमाज्ञातज्ञानमेव ज्ञानमिति बाध्यते ॥ अथ किं प्राज्ञता एव बाध्यन्ते। योगिभिरत योगिनो ऽपीत्याह बाध्यन्त इत्यादि।

बाध्यन्ते धीविशेषेण योगिनोऽप्युत्तरोत्तरैः।

योगिनोऽपि योगिभिरपरापरैर्बाध्यन्ते। न केवलं प्राज्ञतका इत्यपिशब्दस्यार्थः। किंभूतैरुत्तरोत्तरैः। उत्तरे चोत्तरे चोत्तरोत्तराश्चेः। तारतम्यभेदावच्छिन्नगुणविशेषप्रतिलम्भोत्कर्षप्राप्तैरधिकाधिकैरित्यर्थः। तद्यथापचितगुणा[1] अधराधरे बाध्यन्ते। ज्ञानमाज्ञाज्ञादिभिरभिभूयन्ते।

कथं धीविशेषेणेति। धियो ज्ञानस्य प्रज्ञाया विशेषस्तत्तदावरणविगमात्मकर्षः। तेन। उपलक्षणं चैतत्। ज्ञानसमाधिसमापत्त्यादिविशेषेणापि। तथा हि प्रमुदिताख्यप्रथमभूमिलाभिनो बोधिसत्त्वस्य ज्ञानादिगुणापेक्षया तदुत्तरविमलाभिधानद्वितीयभूमिलाभिनो बोधिसत्त्वस्य ज्ञानप्रभावादयो गुणा विशिष्यन्ते। एवमन्येषामप्युत्तरोत्तरभूमिलाभिनां वेदितव्यं। तथा प्रथमज्ञानादिलाभिनामप्युत्तरोत्तरैर्बाधनं योजनीयं। यावज्ज्ञानावरणमाज्ञावरैरिति ॥

---

[1] The Tib. translation of the *Madhyamakāvatāra* (de-bahin dri-med ye-ses spaṅs-pai bloṅ) is literally accurate; our Tib. translation is very good: de-bahin ṅes-pa dri-maṅ-ṗah gyur-pas = tathā malinajñānādhimayā.

[2] Nep. from a second hand: °apacaya guṇā.

आदेतत्। सत्यपि योगिनां भिन्नो विषये प्राक्तनज्ञानं भ्रान्तमिति कथमवगम्यतां इत्याह। दृष्टान्तेनोभयेष्टेनेति।

दृष्टान्तेनोभयेष्टेन कार्यार्थमविचारतः ॥ ४

उभयेषां योगिप्राक्तनकालाभिष्टोऽभिमतत्वेन दृष्टान्तेन निदर्शनेन। य एव खप्नेषु भगवता मायामरीचिगन्धर्वनगर- 5
प्रतिबिम्बादिकल्पो दृष्टान्तः स चोभयेषामपि निःस्वभावतया प्रसिद्धः। तस्मा[138a]धर्म्येण सर्वधर्माणां निःस्वभावत्वप्रतिपादनात्। तथा हि ये तावत्सर्वजनप्रतिपन्नस्वरूपा रूपादयः। ते योगिनामेव परमार्थसत्याधिगमान्निःस्वभावतया सिद्धाः। ये पुनरिमे स्वप्नमायादिषूपलभ्यन्ते प्राक्तनकालानामपि। अतस्तयो- 10
भयोरपि विप्रतिपत्तेरभावाद्दृष्टान्तधर्मता न विहन्यते॥ येषां तु मीमांसकादीनां देशकालान्यथात्मकं वस्त्वेव तत्तथा प्रतिभासत[1] इति मतं तेऽन्यत्र[2] निराकृता इति न तन्मतमिह निरस्यते॥ ये तु स्वयूथ्याक्षिप्तमेव वस्तुस्वरूपादिषु तथा प्रतिभासत इति मन्यन्ते। तेऽपि यथावसरमयतः स्वसंवेदननिराकरणान्निरा- 15
करिष्यन्ते[3]॥ युक्तिसिद्धमपि। उभयसिद्धमेव। अतस्तेन दृष्टान्तेन विपरीतवस्तुस्वरूपयाथात्म्येन प्राक्तनकालज्ञानं भ्रान्तमिति व्यवस्थाप्यते। एवं योगिनामपि[4] यथासंभवं वक्तव्यं॥

---

1 *Yul dah dus gshan-gyi bdag-ñid dños-po ñid de de-bshin-du snah-ba yin-no.* For *Uttaramimāṃsā*, see *Brahmasūtrabhāṣya*, 3, 2.1-3. (Col. G. A. Jacob.)

2 In some other treatise.

3 svayūthyāḥ = Vijñānamātravādinaḥ.—See infra ad II, 17, 19.

4 Tib. = *yogijñānam.*

ननु यदि निःस्वभावाः सर्वभावा इति वस्तुतत्त्वं कथं तर्हि सर्वसत्त्ववसुद्धरणाग्रयेण दानादिषु संभारपरिपूरणार्थं तत्त्ववेदिनामपि बोधिसत्त्वानां प्रवृत्तिः। तेषामपि निःस्वभावत्वात्। इत्यत्र आह। कार्यार्थमविचारत इति।

कार्यं द्वाद्यं। उपादेयं। फलमुच्यते। तदर्थं तन्निमित्तमविचारतः। अविचारेण तद्धेतौ प्रवर्तनात्। तथाभूतेष्वपि तत्रेदंप्रत्ययतानियमस्य विद्यमानत्वात्। न हेतुफलभावस्य निरोधः।

एतदुक्तं भवति। यद्यपि मायादिस्वभावतया निःस्वभावा दानादयस्तथापि त्रिकोटिपरिशुद्ध्या बादरादियोगेनाभ्यस्यमानास्तथाभूता अपि परमार्थाधिगमाय हेतु[138b]भावमापद्यन्ते। तेषां तदुपायत्वात्। प्रतीत्यसमुत्पादस्य चाविरुद्धत्वात्। एतादृशादेव हेतोरेतादृशं फलमधिगम्यते। तच्च तदुपेयत्वात्[1]। तदुक्तं।

उपायभूतं व्यवहारसत्य-
मुपेयभूतं परमार्थसत्यं। इति[2] ॥

अवश्यं चैतदेवं[3]। अन्यथा मार्गाभ्यासतः[4] समलावस्थाया निर्मलावस्था सविकल्पावस्थाया निर्विकल्पावस्था कथमुत्पद्येत। तस्याः परमार्थतस्तत्स्वभावत्वात्। अन्यत्रापि समानमेतत्।

---

1 So Nep. and Tib.—Maith. *tatpratyayatvāt.*
2 *Madhyamakāvatāra*, VI. 80.
3 So Nep. and Tib.—Maith. *evaṃ tavyam.*
4 Nep. adds *samalāvasthāyā*

सर्वधर्माणां परमार्थतो निःस्वभावत्वात् । हेत्वनुरूपं च सर्वत्र फलमिष्यते । अतः सांवृतादपि निःस्वभावाद्धेतोर्निःस्वभावता-धिगम एव फलं । कथमन्यथा संस्कृतादपि मार्गात्संस्कृतं निर्वाण-मवाप्येत । इति दानाद्यो वस्तुतो निःस्वभावा अपि परमार्थ-तस्ताधिगमाय सर्वसत्त्वेषु करुणायमानैर्बोधिसत्त्वैरुपादीयन्ते । अन्यथा परमार्थाधिगमायोगात् । ततो दानादिषु प्रवृत्तिर-निवारिता । एवमिष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारार्थिनां कुशला-कुशलयोः प्रवृत्तिनिवृत्ती वक्तव्ये । एतत्पुनः पश्चाद्व्युत्पादयिष्यते ॥

स्यादेतत् । यदेतन्मायादिसमानस्वभावं वस्तुरूपं योगिनः प्रतिपद्यन्ते तदेव यदि प्राकृतकोऽपि जनः प्रतिपद्यते का तर्हि विप्रतिपत्तिरस्तीत्याह । लोकेनेत्यादि ।

लोकेन भावा दृश्यन्ते कल्प्यन्ते चापि तत्त्वतः ।
न तु मायावदित्यत्र विवादो योगिलोकयोः ॥ ५

लोकेन प्राकृतकजनेन । हेतुप्रत्ययं प्रतीत्य भवन्ति स्वरूपं लभन्त इति भावाः । न पुनः पारमार्थिकं रूपं निजमेषा-मस्ति । इति भावशब्देन निःस्वभावताभिधानं प्रतीयते । [1]सद्वस्तुरूपेण[1] न केवलं दृश्यन्ते कल्प्यन्ते चापि तत्त्वतः । यथा-प्रतीतस्वभावेनैव परमार्थतोऽध्यवसीयन्ते । न[139a]भिनिविश्यन्त इति यावत् । यदेतदक्षप्रतीतिगोचरो वस्तुरूपं तदाक्षावलेबे-

---

[1] Wanting in Tib.

त्वाभिमननात् । न तु मायावत् । न तु पुनर्यथा योगिना मायेव मायावत्स्वभावशून्या दृश्यन्ते परमार्थतस्तथा प्रतीयन्ते[1] । इत्यत्राप्यस्मिन् विवादो विप्रतिपत्तिर्योगिलोकयोः । योगिना सह लोकस्येत्यर्थः । तत्प्रतिपत्ते वस्तुतत्त्वे लोकस्याप्रतिपत्तेः । लोकेन सह वा योगिनः । तत्प्रतिपत्ते योगिना यथार्थता-प्रतिषेधात् ॥ अयमभिप्रायः । सर्वभावानां सांवृतं पारमार्थिकं चेति रूपद्वयमस्ति । तत्र यत्सांवृतं तदेव लोकेन प्रतीयते । यत्तु पारमार्थिकं तद्योगिनेत्युक्तं । यथा मायाकारनिर्मित-दारुस्त्र्यादिरूपमेव मन्त्रादिसामर्थ्यविभ्रमितलोचनो जनः पश्यति । मायाकारस्तु तत्स्वभावादि[2] रिक्तं तत्स्वरूपं । एवं योगि-लोकयोरपि यथायोगं प्रतिपत्तव्यं ॥

अथापि स्यात् । यदेतत्समस्तजनसाधारणमर्थक्रियाक्षमं[3] प्रत्यक्षप्रमाणप्रतीतं वस्तुरूपं तत्कथमपह्नोतुं शक्यत इति परस्य चोदनामाशङ्क्याह प्रत्यक्षमपीत्यादि ।

प्रत्यक्षमपि रूपादि प्रसिद्ध्या न प्रमाणतः ।

यदपि च प्रत्यक्षमभिधीयते रूपादि । आदिग्रहणेन शब्दादि वेदनादि गृह्यते । तदपि प्रसिद्ध्या[4] लोकप्रवादेन न प्रमाणतः । न प्रमाणेनाधिगतं सत्प्रत्यक्षं रूपादीति संबन्धः ।

---

1 So Nep. and Tib.—Maith. *māyeva tathā lokena pratīyante.*

2 So Mss. and Tib.

3 See *Sarvadarś.*, French translation, n. 20 (*Muséon* 1901).

4 For this reading I am indebted to Prof. H. Kern.—Maith *rucyā.*—Nep. has *rūyā* from a second hand.—Not translated in Tib.

चौक्षपरिक्षप्रमाणमात्रत्वादीनां तदधिगतं चक्षुषैव रूपादि । न च लौकिकप्रमाणवमधिगन्तव्यं नास्तिकं रूपं सर्वज्ञानां तत्त्ववेदित्वप्रसङ्गात् । उदाह ।

इन्द्रियैर्दृश्यमानं यत्तत्तत्त्वेन भवेद्यदि ।

जातास्तत्त्वविदो वाक्षास्तत्त्वज्ञानेन किं तदा ॥ इति । 5

तस्मात्प्रत्यक्षमपि न प्रमाणेनाधिगतं ॥

रूपादि तत्त्वं प्रत्यक्षमपि यदि न प्रमाणाधिगतं कथं तत्प्रसिद्धिः । प्रसिद्धिस्तेत्कथं मृषेत्याह । अशुच्यादिष्वित्यादि ।

अशुच्यादिषु शुच्यादिप्रसिद्धिरिव सा मृषा ॥ ६

यथा च परमार्थतोऽशुचिनि स्त्रीकलेवरादौ तदाधि- 10
विपर्यासचेतसां शुचिबुद्धिरुपजायते । आदिशब्दादनित्यादौ नित्यादिबुद्धिर्गृह्यते[1] । सा यातस्मिँस्तद्बुद्धाम्मृषा वितथप्रतिपत्तिरित्यर्थः । तदिदं रूपादावपीत्यविशेषः ।

यदि न प्रत्यक्षप्रमाणात्तसिद्धिः । आगमात्तर्हि भविष्यति । तथा हि स्कन्धधात्वायतनादिस्वभावतया भगवता भावाः 15
सूत्रे देशिता क्षणिकादिस्वभावतया च । तदेदमुक्तं भगवता ।
सर्वं सर्वमिति[2] ब्राह्मण यावदेव पञ्च स्कन्धाः । द्वादशायतनानि ।
अष्टादश धातव इति ॥ तथा ।

---

1 Reference to the four viparyāsas.

2 So Nep. and Tib.—Maith. has *sattvaṁ sattvam iti*.

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अक्षिरागां मुनः क्रिया।
भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ॥ इति[1]।

न च नाथादिस्वभावानां क्षणिकाक्षणिकादिधर्मतापरिपादनमुचितं। निःस्वभावानां कस्य चित्स्वभावस्याभावात्। तत्कथमसौ न परमार्थसन्न इत्यत्राह लोकावतारणेत्यादि।

लोकावतारणार्थं च भावा नाथेन देशिताः।
तत्त्वतः क्षणिका नैते संवृत्या चेद्विरुध्यते ॥ ७

लोकानां भावाभिनिवेशिनां स्कन्धादिदेशनावनेयानां सत्त्वानामापततः[2] शून्यतादेशनानधिष्ठितानां शून्यताधिगमावतारणार्थं क्षणिकारोपक्रमेण प्रवर्तनाय। यो हेतौ। यस्माद्भावाः स्कन्धायतनादिस्वभावाः। वस्तुतो निःस्वभावत्वेऽपि सर्वधर्माणां। नाथेन नरकादिदुःखात्सत्त्वान् परिपाचयमानेनाभ्युदयनिःश्रेयससुखं प्रापयता सत्त्वाशयादिवेदिना बुद्धेन भगवता देशिताः प्रकाशिताः। न तु परमार्थतः। तस्मान्न सूत्रविरोधः ॥ तदुक्तं।

मनेत्यत्रमिति प्रोक्तं यथा कार्यवशाज्जिनैः।
तथा कार्यवशात्प्रोक्ताः स्कन्धायतनधातवः ॥ इति[3] ॥

यदि न परमार्थतो दे[140a]शिताः कथं तर्हि ते क्षणिका इत्याह। तत्त्वतः क्षणिका नैत इति। तत्त्वतः परमार्थतो

---

1 The first line is quoted in Kumārila's *Tantravārt.* p. 170. 10; the second in *Bhāmatī* (Calcutta, 1891) p. 361. 3 (bhūtir yeṣām); both in *Nyāyabindupūrvapakṣa*—See *Album Kern*, p. 112, n. 1.

2 = re-shig.

3 *Yuktiṣaṣṭika*, by Nāgārjuna, fol. 27 a 2 (Mdo XVII).

निःस्वभावमात्मचित्तादि अपि न भवन्ति। इति। इमे भावाः। चित्तादिदेशना वेनेयानां तत्स्वभावताप्रकाशनात्[1]। यदि न तत्त्वतः चित्तादयः कथं तर्हि देशनाधानमपि कथिता इति मनसि निधाय परः संवृत्या चेत्[2]। यदि संवृत्या चित्तादि अभिधीयन्त इत्युच्यते[3]। इत्युत्तरमाह[4] दूषयति। तदा विरुध्यते। संवृत्या चित्तादि न परमार्थत इति विरुध्यते। न संगच्छते। अचित्तादितया प्रतीतेः प्रतीतिविरोधः[5]। व्यवहारिभिरचित्तादिप्रतीतेः। नन्वचित्तादिकं सांवृतं रूपमिति यावत्[6]। एतस्मिन्सिद्धान्तवादी परिहरति न दोषो योगिसंवृत्येति।

न दोषो योगिसंवृत्या लोकाप्ते[7] तत्त्वदर्शिनः।
अन्यथा लोकबाधा स्यादशुचिस्त्रीनिरूपणे ॥ ८

नायं प्रतीतिविरोधलक्षणो दोषः। कुतः। योगिनां पुद्गलनैरात्म्यसमाधिलाभिनां[7] या संवृतिर्व्यवहारसत्या चित्तादितया

---

1 So Mss.—Tib. skad-cig-ma-la-sogs-pas (?) bstan-pai (?) gdul-bya-rnams-la deiraṅ-bzhin bstan-pai-phyir.

2 So Mss.—According to Tib.: *dha saṁvṛtyā ced iti.*

3 Mss. ucyante.

4 Things being perceived as permanent, there is opposition by the perception.—Tib. *skad-cig-ma-ma-yin-par rtogs-pa daṅ hgal-lo* = akṣaṇikatayā pratīter virodhaḥ.

5 Tib. *tha-sñad-pa-rnams-kyis skad-cig-ma-ma-yin-pai de-kho-na-ñid-du rtogs-pa daṅ kun-rdzob-kyi raṅ-bzhin shes-pa ni hgal-lo shes-pai don-to.....* akṣaṇikatvasya tattvena pratītiḥ saṁvṛtaṁ rūpaṁ ceti virodha ity arthaḥ.

6 So M.—Minaev has *lokānte.*

7 Bdag-med-pai tiṅ-ṅe.

प्रतीतेः ॥ अयमभिप्रायः । यद्दि नात्मादिर्द्रव्यैः क्षणिकत्वं न प्रतीयते । तथापि योगिव्यवहारगोचरः । योगिव्यवहारोऽपि संहतिरूपतां न जहाति बुद्धिः संहतिरध्यते इति वचनात्[1] । न च प्रतीतिबाधितं बाधितमेव । तथाविधायाः प्रतीतेः प्रमाणत्वात् ।

कुतः पुनरेतत्सांहतमपि क्षणिकत्वादि योगिन एव पश्यन्ति । नात्मादिर्द्रव्यैः इत्याह । लोकान्ते तत्तद्द्रव्यैः इति । लोकादर्वाचीनद्रव्यैरात्मकाग्राह्ये योगिनस्तत्तद्द्रव्यैः । अतीन्द्रियद्रव्यैः । हेतुपदमेतत् । यस्मात्तत्तद्द्रव्यैरग्रहे तस्मात्क्षणिकनैरात्म्यादि लोकाप्रतीतमपि प्रतिपद्यन्ते । अत एव न तेषां लोकप्रतीतिबाधा ।

अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यमित्याह । अन्यथेत्यादि । अन्यथा यदि चैवं [140b] न क्षीयेते । तदा भवदभ्युपगतेऽपि लोकबाधा स्यात् । कुत । अशुचिस्त्रीनिरूपण इति । अशुचिभावनासमर्थे[2] । अशुचीति स्त्रियाः कामिन्या निरूपणे विभावनायां लोकबाधा स्यात् । लोकप्रतीतेन विरोधो भवेत् । लोकेन अशुचिस्वभावतया स्त्रीशरीरस्याध्यवसानात् । तस्मान्न लोकप्रतीतेन योगिद्रव्यबाधेति । अथ

यथोपलब्धं[3] तिमिरेक्षणानां

---

1 See supra p. 352, l. 4.

2 Nep. Ms. has *asubhâbhâ°*.

3 First hand *upalabdhi*; i erased; see above, p. 369, l. 15.

रत्यादिनोपचयहेतुत्वेन[1] योजनीयं ॥ इति नानात्वादपि भावानां परमार्थतः विद्धिरसि । तस्मान्मायास्वप्नादिसभावाः सर्वधर्मा इति निश्चितमेतत् ॥

स्यादेतत् । यदि सर्वव्यापिनी मायोपमस्वभावता । बुद्धोऽपि तर्हि मायोपमः स्वप्नोपमः स्यात् । उक्तं चैतद्भगवत्या[2] । एवमुक्ते सुभूतिस्थान् देवपुत्रानेतदवोचत् । मायोपमाखे देवपुत्राः सत्त्वाः । स्वप्नोपमाखे देवपुत्राः सत्त्वा इति हि माया च सत्त्वाख्यादयमेतदद्वैधीकारः[3] । सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः स्वप्नोपमाः । स्रोतआपन्नोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । स्रोतआपत्तिफलमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । एवं सकृदागाम्यपि सकृदागामिफलमपि । अनागाम्यपि अनागामिफलमपि । अर्हन्नपि अर्हत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । प्रत्येकबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । प्रत्येकबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । सम्यक्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । सम्यक्संबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । यावन्निर्वाणमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । सचेन्निर्वाणादपि कश्चिदुत्तरो[4] विशिष्टतरः स्यात्तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपमं [141a] वदामि[5] ॥

---

1 *upacayahetu*° = lhag-pai gtan-tshigs.

2 Quoted in *Madh-vṛtti*, Chapter XXII in fine.—Some various readings; our text is abridged.

3 advaidhīkāra, wanting in P. W.—The Ms. has °कारं not °कारः.

4 *dharmo viśiṣṭataraḥ.* = khyad-par-du hphags-pai-chos.

5 *Madh-vṛtti*, has *vadeyam.*—No final clause (*iti* = shes-te) in Mss.—Comp. the *Mahāprajñāpāramitāsūtra* quoted by *Teitaro Suzuki*, Awakening of faith in the Mahāyāna, p. 100, n. 1: "Even Nirvāṇa is like a mirage, like a dream. Nay, if there be something superior to Nirvāṇa, I declare it is also like a mirage, like a dream."

एवं कथं तत्र सत्कारापकारयोः पुण्यपापप्रसूतिरुक्ता इति परस्याभिप्रायमाशङ्क्याह । माधोपमादित्यादि ।

माधोपमाज्जिनात्पुण्यं सद्भावेऽपि कथं यथा ।

यदि भगवानपि माधोपमस्वभावः । तदा माधोपमाज्जिनः-स्वभावाज्जिनाङ्गवतः पुण्यं सुष्ठुतं पूजासत्कारपादवन्दनादिभिः[1] कथं यथा कथमिवेति मन्यसे । उपपन्नमेतत् । पापमपि तद्वदपकारे कथमिवेति द्रष्टव्यं । न हि माधाकारनिर्मितपुण्य-सत्कारापकारयोः पुण्यपापप्रसूतिर्युक्तेति परस्याभिप्रायः ।

अत्र प्राग्वदनेनोत्तरं । तथाच परमेव परिपृच्छति । सद्भावे-ऽपि कथं यथेति । सद्भावेऽपि परमार्थसत्यत्वेऽपि भगवतः कथमिव पुण्यं । कथं यथेत्युभयत्रापि योजनीयं ।

अयमभिप्रायः । यथा कस्य चित्परमार्थसतो जिनात्पर-मार्थसत्पुण्यमुपजायते । तथान्यस्य माधोपमान्माधोपमनेत्येत्या-दयोर्न कश्चिद्विशेषः । इदंप्रत्ययतामात्रस्योभयसाधारणत्वात् । इति यदेवोत्तरं भवतां तदेवास्माकमपि नातिरिच्यते[2] किं चित् । न च युक्तिसिद्धं परमार्थसद्वस्तुरूपं किं चिद्दृश्यतीति प्रतिपादितं ॥

भवतु नाम माधोपमादपि जिनात्पुण्यं । इदं तु कथं समाधीयत[3] इत्याह । यदि माधोपम इत्यादि ।

---

1 Ms. has: *vandanāddānādibhiḥ*, not supported by Tib.

2 *khyad-par cuṅ-zad kyaṅ yod-pa ma yin-no* = na kaç cid viçeṣaḥ.

3 *de-lta-na yaṅ ḥdi-la laṅ ji-ltar ḥdebs shes.*

यदि मायोपमः सत्त्वः किं पुनर्जायते म्रियते वा ॥ ९

अथवा अन्यथाऽवतार्यते । यदि जिनोऽपि मायोपमः । का वार्त्ता तर्हि सांसारिकेषु सत्त्वेषु । तेऽपि तथेति भूमः । मायोपमान् देवपुत्राः सत्त्वा इति वचनात्[1] । एवं सति महान्दोषः प्रसज्यत इत्याह । यदीत्यादि ।

यदि मायोपमो मायास्वभावसमानधर्मः सत्त्वः प्राणी । तदा किंपुनर्जायते म्रियते वा । किमिति प्रश्ने अथमायां वा । किं पुनर्जायते । उत्पद्यते । म्रियते निकायसभागतायाच्च्युतः । का[141b]रणमत्र वक्तव्यं नैतद्युक्तमिति वा । न हि मायापुरुषो विनष्टः पुनरुत्पद्यते । तस्मात्परमार्थसन्तो भावा इत्युपगन्तव्यं ॥ नैतदुपगन्तव्यमित्याह । यावदित्यादि ।

यावत्प्रत्ययसामग्री तावन्मायापि वर्तते ।

यावत्कालं प्रत्ययानां कारणानां मन्त्रौषधादीनां सामग्री समुदायः । समग्राणि कारणानि । तावत्कालं मायापि वर्तते । नावाग्निवर्तते । नापि ततः परं प्रवर्तते । एवं यावद्विद्याकर्म-[2]दृष्टास्वभावा सामग्री तावत्सत्त्वसंतानमायापि वर्तते । दृष्ट-[3]प्रत्ययताया तद्वृत्तित्वात् । यदि न परमार्थतः सत्त्वोऽस्ति । कथमा-संसारं सत्त्वसंतानः प्रवर्तते । न तु मायावदचिरेण निवर्तते ।

---

1 See supra p. 379, l. 7.

2 So Tib.—Better *avidyādṛṣṭadharma*.

3 gan rkyen-rnams gaṅ yin-pa ni hjug-pai-phyir-ro.

उच्यते च। यावत्प्रत्ययसामग्री तावत्प्रवर्तते[1]। [2]यच्च तु तथा नास्ति न तानुवर्तत इति[3] ॥

अपि च न चिरकालावस्थितिः सत्यक्रियावस्थानिबन्धनमित्याह। दीर्घसंतान इत्यादि।

5 दीर्घसंतानमात्रेण कथं सत्त्वोऽस्ति सत्यतः ॥ १०

दीर्घचिरकालावस्थितः। संतानः प्रवाहः। स एव केवलस्कन्धाख्यं। तेन। कथमिति पृच्छति। केन प्रकारेण। सत्त्वोऽस्ति विद्यते। सत्यतः परमार्थतः ॥ एतावांस्तु विशेषः। यच्च हि दीर्घकालावस्थितिहेतुप्रत्ययविशेषोऽस्ति। न दीर्घकालमनु-10 वर्तते। यच्च तु तथा नास्ति न तानुवर्तत इति। न तु तावता सत्त्वस्य मिथ्यात्वं। तस्मान्नाथास्वभावत्वेऽपि न पुनर्जन्माशंभवः ॥

एवं तर्हि यथा मायापुरुषवधादौ न प्राणातिपातः। तथा तत्परपुरुषवधादावपि न स्यादभिन्नस्वभावत्वादित्याह। मायापुरुष इत्यादि।

15 मायापुरुषघातादौ चित्ताभावान्न पापकं।

मायापुरुषश्च घातादौ मारणादौ। आदिशब्देन तथादत्तादि गृह्यते[4]। समानेऽपि निःस्वभावत्वे चित्तस्य विज्ञानस्य मायापुरुषसंताने ऽभावात्। अचित्तात्। न पापकं नाकुशल-

---

1 Tib. = *tāvan mēyā pravartate.*

2 Wanting in Tibetan ; see infra l. 9.

3 Dev. has *sattvataḥ.*

4 Tib. ma-byin-par blaṅs-pa-la-sogs-pa yin-la = *adattādānādau.*

सुत्पद्यते प्राणातिपातादि । [141ᵃ] पापमेव पापकं कार्यं कृत्विधानात्[1] । तथापि मारणाभिप्रायेण प्रहारं ददतो भवत्येवाशुभं न तु प्राणातिपातः ॥ मायापुरुषवादन्यच्च, कथं प्राणातिपात इति चेत् । आह । चित्तमायेत्यादि ।

चित्तमायासमेते तु पापपुण्यसमुद्भवः ॥ ११

चित्तमेव माया चित्तमाया । तया समेते युक्ते । माया-स्वभावेन चित्तेन संयुक्त इत्यर्थः । तुशब्दः पूर्वस्मादिशेषार्थः । पुण्यं च पापं च पुण्यपापे । तयोः[2] । सुकृतदुःकृतयोः समुद्भवः समुत्पत्तिः । उपकारापकारयोः ॥ इति सामर्थ्याद्विशेषात्कार्य-विशेषः । यथा सत्यपि गोमयेतरजन्मनोर्वर्तिकथोराकारसाम्ये[3] कारणभेदात्स्वभावभेदः । तथेहापि नोक्तदोषप्रसङ्गः ॥

यदुक्तं चित्तमायेति तत्परो विचटयन्नाह मन्त्रादीना-मित्यादि ।

मन्त्रादीनामसामर्थ्यान्न मायाचित्तसंभवः ।

मन्त्रादीनां । आदिशब्दाद्दौषधादीनां । चित्तोत्पाद[4] प्रत्यसामर्थ्यादव्यापारात् । न मायाचित्तसंभवः । न मायास्वभावं चित्तं संभवति । यथा परव्यामोहनिबन्धनानां मायाकारप्रयुक्तानां

---

1 This clause is wanting in Tibetan.

2 *tayoh*, in modern copy; wanting in Nep. and Tib.

3 = *lci-ba dan gshan-las skyes-pai myu-gu-dag* .—Nep. has *jamnanoḥ*; and *var* ° from a second hand.

4 Modern copy and Nep. have here *kdraya*; but in the Nep. there is a mark that these akṣaras are out of place.

मन्त्रादीनां प्रभावेन दृश्याद्याकारनिर्वृत्तिः । न तथा चित्तस्येति परस्य भावः ॥ एतत्परिहरन्नाह । सापि नानाविधेत्यादि ।

सापि नानाविधा माया नानाप्रत्ययसंभवा ॥ १२

अपिशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च[1] । सा माया नानाविधैव नानाप्रकारैव अतीव[2] नानाप्रत्ययसंभवा । नानाप्रत्ययादनेकप्रकारकारणात्संभव उत्पादो यस्याः सा तथोक्ता ॥ अयमभिप्रायः । यदि माया मायेति शब्दसाम्यमस्ति । तथापि न तत्कारणस्याप्यभेदो मायास्वभावत्वेऽपि कार्यस्य नानास्वभावत्वात् । न ह्येकस्मिन् कार्ये किं चित्कारणं[3] दृष्टमिति कार्यशब्दसाम्यात्सर्वत्र तदेव प्रकल्पयितुं युज्यते । अपि तु क चिदेव[4] कस्य चित्सामर्थ्यं शब्द[142b]साम्येऽपि स्वभावभेदात् । एतदेवोपदर्शयन्नाह । नैकस्येति ।

नैकस्य सर्वसामर्थ्यं प्रत्ययस्यास्ति कुत्र चित् ।

नैकस्य क चिदुपलब्धसामर्थ्यस्य प्रत्ययस्य कारणस्य हेतोः । सर्वसामर्थ्यं सर्वस्मिन् कार्ये सामर्थ्यं शक्तिरस्ति संभवति । क चिद्दृष्टमिति कृत्वा कुत्र चिदिति कस्मिंश्चित्समये देशे काले वा ।

---

1 According to Tib. *bhinnakramo vā*.

2 So Tib. (*çin-tu*) and Nep old reading ; new reading and modern copy *ata eva*.

3 Tib. hbras-bu gcig-pa rgyu-gcig mthoń-bas = *ekasmin kārya ekaṁ kāraṇam*.

4 So Maith. supported by Tib. — Nep. *kvacidaiva kasya* = *kvacid evaikasya*.

Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-2 @ /6/ each	Rs. 3	a. 6
Padumawāti, Fasc. 1-4 @ 3/	9	0
Pariçiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Prākṛita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /6/ each	2	14
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	12
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	1	8
Prākṛta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	1	0
Parāçara Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8 Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /6/ each	7	8
Parāçara, Institutes of (English)	0	12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	12	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛttī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
Sraddha Kriya Kaumudi, Fasc. 1-6	2	4
Suddhi Kaumudi, Fasc. 1-3	1	2
Suçruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	0	12
*Taittereya Saṁhitā, (Text) Fasc. 22-45	9	0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7	2
Trantra Vartika (English) Fasc. 1-4 @ /12/	3	0
*Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each	14	4
Tattvarthadhigama Sutrom, Fasc. 1-3	1	2
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	1	2
Upamita-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-8 @ /6/ each ...	3	0
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	4	8
Vallala Carita, Fasc. 1	0	6
Varsa Krya Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /6/	2	4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	4	8
Vidhano Parigata, Fasc. 1-7	2	10
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	2	10
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	2	4
Tibetan Series.		
Pag-Sam Ṭhi S'iñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	14	0
Rtogs brjod dpag ḥkhri S'iñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	10	0
Arabic and Persian Series.		
*Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each... ...	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ /12/	2	4
Āīn-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	37	0
Ditto English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/ each	10	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashidī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	3	0
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
Ditto of Asādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc. 1 ...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Iqbālnāmah-i-Jahāngirī, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38	4
Maāṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-13; Index to Vol. III, Fasc. 11-12@ /6/ each	13	2
Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Muntakhabu-t-Tawārīkh, (Text) Fasc. 1-18 @ /8/ each ...	Rs.	9	0
Muntakhabu-t-Tawārīkh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each ...		12	0
Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...		7	2
Ma'āsir-i-'Alamgīrī, (Text), Fasc. 1-8 @ /6/ each ...		3	4
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1		0	6
Nizāmī's Khiradnāmah-i-Iskandarī, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each		1	8
Riyāzu-s-Salātīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each		1	14
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-5		3	12
Tabaqāt-i-Nāṣirī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each		1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each		10	8
Ditto Index		1	0
Tārikh-i-Fīrūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each...		2	10
Tārikh-i-Fīrūzshāhi, of Shamsi-i-Sirāj Afif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each...		2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each		3	0
Wis o Rāmin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each		1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each ..		6	6
Tuzuk-i-Jahāngīrī (Eng.) Fasc. 1		0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1.	Asiatic Researches. Vols. XIX and XX @ 10/ each	20	0
2.	Proceedings of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3	Journal of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/per No. to Non-Members.			
	N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
4.	Journal and Proceedings, N.S., Vol. I, No. 1, 1905, @ 1-8 per No. to members and Rs. 2 per No. to non-members.		
5.	Centenary Review of the Researches of the Society from 1784–1883 ...	3	0
	A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., *J.A.S.B.*, 1878)	4	0
	Theobald's Catalogue of Reptiles in th Museum of the Asiatic Society (Extra No., *J.A.S.B.*, 1868)	2	0
	Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., *J.A.S.B.*, 1875)	4	0
6.	Anis-ul-Musharrahin	3	0
7.	Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
8.	Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	3	8
9.	Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each...	32	0
10.	Jawāmiu-l-'ilm ir-riyāṣī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ...	2	0
11.	Khiṣānatu-l-'ilm	4	0
12.	Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
13.	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I–III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	18	0
14.	Sharaya-col-Islām	4	0
15.	Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös	10	0
16.	Ditto Grammar „ „	8	0
17.	Kaçmiraçabdāmṛta, Parts I and II @ 1/8/	3	0
18.	A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by C. R. Wilson...	1	0
19.	Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kaśmir, by M. A. Stein, Ph.D., Jl. Extra No. 2 of 1899	4	0

	Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each	29	0
	Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ...	5	0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

14-7-05.

Books are supplied by V. P. P.